

Illusies van het eeuwig onveranderlijke

Volkskunde en cultuurpolitiek in Nederland, 1914-1945

Rob van Ginkel

Inleiding

Gedurende het interbellum legden veel Nederlandse intellectuelen een conservatief en cultuurpessimistisch denken aan de dag. Oorlog en revolutie in de omringende wereld hadden een eind gemaakt aan een periode van hoop en optimisme. De pessimistische wind werd aangewakkerd door onder meer een angst voor de 'vervlakkende' gevolgen van internationalisering, industrialisatie, mechanisering, rationalisering, massificatie, urbanisering en nieuwe communicatievormen. De voortschrijdende modernisering zou volgens velen tot culturele uniformering en nivellering leiden. Er werd gerept van een 'grootstedelijke asfaltcultuur', een 'atomistische samenleving' vol 'cultuurloze massamensen', 'nivellering door een kosmopolitische albeschaving' en van 'ontworteling', 'verwildering' en 'barbarisering'. Het stedelijke 'bederf' werd breed uitgesponnen en zo kwam het al meer tot een demonisering van de stad. Nieuwe fenomenen als bioscoopfilm, confectiemode, dancing, radio, grammofoon en moderne muziek- en dansvormen werden als bedreigingen voor de 'volkscultuur' en de 'eigen aard' van Nederlanders gezien.

Cultuurpessimisme en cultuurkritiek leken zich soms te vertalen in antirationalisme en antimodernisme. Cultuurpessimisten vreesden de desintegratie in de moderne tijd van wat zij zagen als traditionele, organische bindingen tussen mensen. Zij idealiseerden het rurale gemeenschapsleven en de daaraan toegeschreven volkscultuur. Uitingen uit deze volkscultuur zouden, zo meenden ze, ingezet kunnen worden als middel tegen de vervlakking van de moderne tijd. Niet alleen Cultuur met een grote c werd door 'smaakmakende en toonaangevende elites' ingezet ter verheffing van de massa's, zoals het dominante beeld wil, maar ook volkscultuur. In het onderhavige artikel gaat het om de

toe-eigening en het ideologisch gebruik van volkscultuur door elites in de strijd tegen wat zij zagen als de uitwassen van een zich snel verbreidende 'massacultuur': een culturele 'verheffing' met een geheel eigen karakter. Voor de 'voze' burgerlijke beschavingsnormen propageerden folkloristen een op de volkscultuur geënt alternatief in een 'pastorale, pré-industriële folklore', die omgevormd werd 'naar maatstaven van de eigen ideologie'.¹ Volkskundigen waren veelal op zoek naar een onveranderlijke volkscultuur en naar een statisch of althans traag transformerend 'volkskarakter', die zij verheerlijkten en waarvan zij een mythologisch en idyllisch beeld schiepen. In hun romantische visie meenden zij die cultuur te kunnen vinden op het platteland, met zijn in hun ogen hecht geïntegreerde en harmonieuze gemeenschappen en stevig verankerde tradities, en zo creëerden ze een pastorale mythe, een Nederlands Arcadië. In een nationalistische retoriek betoogden zij, dat de pluriforme volkscultuur niet alleen gehandhaafd, maar zelfs versterkt moest worden.

In dit artikel besteed ik aandacht aan de denk- en wensbeelden van academisch opgeleide en amateurvolkskundigen in dezen. Hoe dachten zij zich een Nederlandse eigenheid, waarin situeerden zij deze en tegen welke achtergrond moeten we hun vertogen plaatsen? Waren folkloristen reactionaire lieden die zich kantten tegen alles wat naar modernisering riekte of moeten we hun vertogen en activiteiten op een andere wijze duiden? Welke (cultuur)politieke implicaties verbonden zij aan hun gedachtengoed? Ik zal ingaan op de overeenkomsten en verschillen in de denkbepelden van verschillende volkskundigen, de ambivalenties, tegenstrijdigheden en veranderingen in hun opvattingen, de onderlinge twisten en muizenissen alsook de ideologische achtergronden daarvan en de toenemende politisering van hun activiteiten.

Volkskunde: een 'nationale wetenschap'

Met de inkapseling in grotere samenlevingsverbanden verloren plattelandsgemeenschappen een deel van hun eigen karakter en gingen ze in toenemende mate op elkaar lijken, werden ze opgenomen in één nationale cultuur. Het platteland begon te industrialiseren, te verstedelijken en te verburgerlijken. Zulke processen leken dan ook sociaal-culturele homogenisering teweeg te brengen. Ettelijke waar-

¹ Knulst 1986, 63. Ik gebruik de termen 'folklorist' en 'volkskundige' afwisselend en zonder nader onderscheid.

nemers – onder wie bijvoorbeeld onderwijzers, predikanten en pastoors, dikwijls optredend als dilettanten op het gebied van heemkunde en folklore – percipieerden om die reden een ‘afkalven’ van lokale en regionale, soms ook nationale, cultuuruitingen en dit vervulde hun met grote zorg. Waar voorstanders van modernisering meenden dat zij de ‘achtergebleven’ rurale bevolking ‘beschaving en vooruitgang’ brachten, haar als het ware bijdetijds konden maken, betreurden meer romantisch ingestelden de teloorgang van wat zij als oeroude cultuurpatronen beschouwden.² Als alternatief voor burgerlijke beschavingssnormen propageerden zij ‘volkscultuur’.

Een goed voorbeeld is het eerste handboek over Nederlandse volkskunde van de filoloog Jos. Schrijnen (1869-1938), dat in 1916 verscheen en waarvan de kerngedachten al in een eerder verschenen artikel waren vervat.³ Na een uitgebreide opsomming van gebruiken, gewoonten, feesten, opvattingen, zegswijzen, liederen en verhalen in ons land, betoogde de auteur dat deze veelal van Germaanse herkomst waren. Toch droegen ze door ‘rasvermenging tot een bepaalde verhouding, en meer nog gemeenschapsgevoelens van historischen, religieuzen, politieken en socialen aard, gemeenschappelijke invloed van traditioneele levenswijze, klimaat en gesteldheid des bodems (...) een geheel eigenaardig kenmerk’.⁴ Op organische wijze waren vreemde cultuurkenmerken volgens Schrijnen tot iets eigens verwerkt, waardoor er een ‘specifiek-Nederlandschen volksaard’ was ontstaan die zich genoeg van die van naburige volken onderscheidde om ‘den drager van dien volksaard zijn nationale zelfstandigheid te waarborgen, wanneer hij zich van zijn eigenwaarde in voldoende mate bewust blijft’. Deze uitspraken moeten tegen de achtergrond van de oorlogshandelingen op het grondgebied van de zuiderburen begrepen worden. Maar niet alleen tegen die achtergrond. Want Schrijnen vreesde ‘de gladstrijkende, nivelleerende, internationale albeschaving’, waarin hij ‘de machtigste belaagster der nationale zelfstandigheid’ en de ‘grootte vijandin van eigen aard en zede’ zag.⁵ De ‘ondercultuur’, waarmee vooral de plattelandscultuur werd bedoeld, mocht niet aan deze invloeden prijsgegeven worden, want – en Schrijnen gebruikte er kapitalen voor – ‘de volkscultuur is de ziel der natie’.⁶ Het was juist deze volkscultuur die de ‘hogere beschaving’ steeds nieuw voedsel moest schenken, om weerstand te bieden aan vreemde cultuurinvloeden: ‘Vreemd kultuurgoed is smet noch

2

Over de historische achtergronden en veranderingen van deze beeldvorming over volkscultuur, zie Cieraad 1988. Zij stelt dat in zowel de visie waarin de idee van vooruitgang wordt gepropageerd als in die waarin verval wordt gepercipieerd sprake is van ‘onhistorisering’. In het eerste geval wordt volkscultuur als achterlijk gezien en daarmee teruggeplaatst in de tijd, in het tweede wordt zij buiten de tijd geplaatst. Zie *ibidem*, 93. Vergelijk verder Frijhoff 1994, 1997.

3

Schrijnen 1913, 1916.

4

Schrijnen 1916, 343.

5

Ibidem, 344.

6

Ibidem, 345.

schande, maar de eigen beschaving moet krachtig genoeg blijven, om dat vreemde kultuurgoed aan zich te assimileren en om te smelten, en daarom moet zij voeling blijven houden met de voorvaderlijke ondercultuur, heilig erfdeel, vast en onschatbaar onderpand onzer nationale onafhankelijkheid.⁷

In de tweede, herziene uitgave van zijn handboek hield Schrijnen onverkort aan deze standpunten en zijn morfologisch-diffusionistische aanpak vast. Hij zag het als de taak van de volkskunde 'de ondergrond der cultuur' te bestuderen, wat zoveel betekende als de oorsprong van vormelementen van de volkscultuur te traceren naar bijvoorbeeld hun Keltische, Germaanse, Romeinse, christelijke en andere, latere 'lagen', die in zijn optiek kennelijk als atavismen konden opduiken. Uit de materiële cultuur zou 'de volksaard' af te lezen zijn. Doch Schrijnen betreurde het verdwijnen van bepaalde cultuuruitingen, zoals klederdrachten, niet. Hij zag in het voortbestaan ervan zelfs een aanwijzing voor gebrekkige communicatie en culturele achterstand. Dit is in merkwaardige tegenspraak met de in de oorspronkelijke versie van zijn volkskundig handboek gemaakte opmerkingen over de kwalijke nivellerende invloed van de 'internationale albeschaving', opmerkingen die hij in de volgende editie handhaafde.⁸ Tegelijkertijd voelde hij er echter weinig voor cultuuruitingen artificieel in stand te houden; die moesten vitaal genoeg zijn om op eigen kracht voort te bestaan. Hierin verschilde hij sterk van mening met de folklorist Dirk Jan van der Ven (1891-1973).

Van der Ven was betrokken bij de oprichting van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, dat na een voorbereidingsperiode van zes jaar in 1918 de poorten opende. Het op Scandinavische voorbeelden geïnspireerde museum was een poging om verdwijnende cultuurelementen voor het nageslacht te verzamelen en te bewaren, en vormde zo een 'herinneringsdepot'.⁹ Het in Nederland laat op gang gekomen industrialisatieproces had al snel grote gevolgen, hetgeen aanleiding vormde de materiële cultuur te musealiseren dan wel te beschermen. Zo werd, juist voordat de plannen voor het Openluchtmuseum gestalte kregen, in 1911 de Bond Heemschut gesticht. Maar de doelstellingen van het Openluchtmuseum waren breder dan louter behoud. Met het museum wilde Van der Ven het volk ook 'een krachtige nationale opvoeding' geven en hij beschouwde het als een nationaal gedenkteken, een

7
Ibidem, 346. Soortgelijke ideeën waren rond 1898 al door de literatuurhistoricus Gerrit Kalff geformuleerd; vgl. Te Velde 1992, 150. Overigens bracht Schrijnen de belangstelling voor volkscultuur in verband met het na de Eerste Wereldoorlog oplevende nationale gevoel. Zie Schrijnen 1933.

8
Schrijnen 1930, 377-378.

9
Köstlin 1996.

'nationaal monument voor onze landseigen cultuur', maar ook als 'het nationaal centrum voor de bestudering en de verheffing van de volkscultuur' dat zowel een gewestelijke en landelijke als een internationale taak had.¹⁰ Deze gemusealiseerde volkscultuur fungeerde – met onder meer de monarchie – als een van de symbolen van nationale eenheid. De ruimtelijke inrichting ervan weerspiegelde tegelijkertijd de opvattingen over de regionale verscheidenheid in Nederland.¹¹

Van der Ven was als 'algemeen leider' eveneens een drijvende kracht achter het in september 1919 op het terrein van het museum en in de stad Arnhem gehouden Vaderlandsch Historisch Volksfeest. Deze zeven dagen durende folkloreschouw liep uit op een door vele honderduizenden Nederlanders bezochte massamanifestatie. Dat het feest een politieke dimensie had, bleek uit het feit dat er tal van hoogwaardigheidsbekleders in diverse bij de organisatie betrokken comités en commissies zitting hadden, onder wie ministers, de beide Kamervoorzitters, commissarissen van de koningin en tientallen burgemeesters. Het feest was mede een reactie op de Russische Revolutie en de mislukte revolutie poging van Troelstra in eigen land, alsook op de annexionistische aanspraken van België op Zeeuws-Vlaanderen en Limburg. Het uitte en gaf voeding aan sterk nationalistische gevoelens van de burgerij. Museum en volksfeest waren erop gericht om via een verheerlijking van de plattelandscultuur de nationale eenheid en het nationale gevoel te versterken.

Een jaar na het 'nationale landjuweel' in Arnhem publiceerde Van der Ven een kloek boek, in hoogdravend proza getoonzet en verlucht met enkele honderden foto's, om de herinnering aan dit feest niet te laten vervluchtigen en zijn pleidooien voor het inventariseren en conserveren van Nederlands roerend en onroerend cultuurbezit kracht bij te zetten. Van der Vens *Neerlands volksleven* diende tevens om Nederlanders bewust te laten blijven van hun 'eigenwaarde en stamtrots'.¹² Naar zijn zeggen was het Van der Ven daarbij niet te doen om 'doode vormen met valsche piëteit te vereeren' of 'een kunstmatig trachten naar herleving van het oude', maar om 'het wekken van iets nieuws uit de eigen toch in alle tijden in het diepste wezen gelijkblijvende volkskracht'. In dit verband zag hij folkloristen als medewerkers aan een 'toekomstbouw'.¹³ Ergo: een verleden volkscultuur werd benut als fundament voor een utopisch verschiep, een droomland.

10

Van der Ven z.j., 23; Van der Ven 1919, 325.

11

De geograaf Hendrik Blink was voorzitter van de Commissie van Bijstand van het museum, en zijn inbreng heeft er mede toe geleid dat voor een regionale indeling is gekozen. De plannen voor de oprichting van het Openluchtmuseum dateerden van 1912, toen een museumvereniging in het leven werd geroepen. Over de geschiedenis van het Openluchtmuseum, zie Bernet Kempers 1962; Voskuil 1981, 1984; De Jong 1984, 1992, 1994; Heslinga 1996 en Wagemakers 1996. Overigens zag Van der Ven het museum als een nationaal gedenkteken voor een eeuw onafhankelijkheid, een monument voor het 'nationaliteitsbewustzijn' van Nederlanders, dat in 1913 geopend had moeten worden. Vgl. Van der Ven 1912.

12

Van der Ven 1920, vii.

13

Ibidem, 147, 280.

Zo geredeneerd zouden folkloristen dus geen 'traditionalisten', maar 'retromodernisten' zijn. Van der Vens boek is in elk geval een curieuze hybride van traditionalisme en modernisme. Hij wees 'starre behoudzucht' expliciet af en beschouwde bijvoorbeeld 'heemschut' als 'de kunstzinnige verbinding van het verleden door het heden met de toekomst'.¹⁴ Van der Ven beseftte dat de modernisering niet te stuiten viel, doch wilde tegelijkertijd regionale en nationale tradities verheerlijken en beschermen. Deze fundamentele ambivalentie was kenmerkend voor een groot deel van zijn werk en blijkt bijvoorbeeld uit de volgende passage: 'in ons nationaal bestaan kan onder de tegenwoordige maatschappelijke verhoudingen geen groote plaats meer ingeruimd worden aan de toch wel karaktervolle "buitenissigheden" der volksdracht, der volksgebruiken, en volksvermaken. Maar bij alle noodzakelijke gewestelijke en algemeene lands-gelijkmaking is het handhaven van het gewestelijk-eigene temidden van al het andere in ons nationaal bestaan van niet hoog genoeg te schatten waarde.'¹⁵ Juist het bijeenbrengen tijdens het Vaderlandsch Historisch Volksfeest van wat er aan onderscheiden cultuurbezit bestond zou het nationale saamhorigheidsgevoel hebben gestimuleerd, zoals Van der Ven met een overmaat aan pathos uiteenzette:

Bij alle gewestelijke en plaatselijke persoonlijkheids-vereering en vrijheidszin heeft de folkloristische optocht toch een niet-chaotisch-verwarden indruk achtergelaten. Slechts op hun betrekkelijke waarde werden de gewestelijke factoren onzer volksbeschaving berekend in het geheel der feesten, die door hun algemeen karakter een hechten bodem hebben gelegd voor het cultiveeren en tot bredere ontplooiing brengen der saamhorigheidsgevoelens, die diep in onzen Nederlandschen volksaard bestaan, platteland en stedeling, bij alle onderling verschil toch nauw verbinden in hun beider Nederlandschap. De demonstraties van het rasechte en het kernachtige in ons volk hebben zelfs bij duizenden groot-stedelingen, ondanks jarenlange internationaliseerende en nivelleerende cultuurinvloeden, de onderbewuste gevoelens gewekt van vaderlandsliefde in niet-imperialistischen zin, die als 't ware herontdekt werd uit de verborgenheden van ons volkswezen, dat men in dezen stoet op zinrijke en treffende wijze vorm verleend had.¹⁶

Van der Ven ontpopte zich tot een buitengewoon productief folklorist en publicist op tal van terreinen. Daarnaast ver-

14

Van der Ven 1919, 3-4.

15

Van der Ven 1920, 195.

16

Ibidem, 252-253.

vulde hij functies in allerlei volkskundige organisaties. Zo was hij voorzitter van de sectie folklore van het in 1922 opgerichte Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie. Deze sectie organiseerde academische cursussen in folklore. Van der Ven deed er veel aan om de volkskunde als academische discipline erkend te krijgen, waarbij hij haar als een zusterdiscipline van de antropologie beschouwde en de veldwerkmethoden daarvan wilde kopiëren.¹⁷ De folklorist, zo betoogde hij, 'dient den boer op te gaan' en volksgebruiken 'van binnen uit' te bestuderen en daarbij aandacht te besteden aan verbreiding, veranderingen, hoofdpersonen en handelingen.¹⁸ De liefde tussen antropologen en volkskundigen was echter van korte duur en kwam overwegend van één kant. Aanvankelijk was Van der Ven goed op de hoogte van wat er in het buitenland op etnologisch gebied gebeurde; zo behoorde hij tot degenen die het werk van de tegenwoordig nog steeds veel geciteerde Franse antropoloog Arnold van Gennep in Nederland bekend maakten. Al vroeg ook ontdekte hij het potentieel van het medium film; hij vervaardigde reeds in de jaren twintig diverse documentaires. Op deze wijze gebruikte hij de zegeningen van de moderne techniek bij het inventariseren en vastleggen van tradities, zijn eigen vorm van *salvage ethnography*. Ook in andere opzichten was de jonge Van der Ven 'modern': zo zocht hij sponsoring voor zijn folkloristische activiteiten en bedreef hij propaganda voor het Openluchtmuseum en voor toeristische organisaties zoals ANVV, ANWB en lokale VVV's. Bovendien pleitte hij voor samenwerking tussen en centralisatie van deze en andere instellingen: hij zocht, met andere woorden, massaorganisatie. Van der Ven zette zich tevens in voor het behoud van landschaps-, dorps- en stedenschoon en voor natuurbescherming, terwijl hij zich scherp tegen tuchteloosheid en vandalisme keerde.¹⁹ Maar zijn *finest hour* beleefde hij toch als organisator van het Vaderlandsch Historisch Volksfeest, al haalde hij zich daarmee ook oppositie op de hals.

Schrijnen vond de tijdens de folklore-optochten uit hun context gelichte cultuurelementen en -uitingen niet minder dan heiligschennis.²⁰ En hij kreeg bijval omdat een groot deel van de intellectuele elite die de 'wortels' van de nationale cultuur in de volkscultuur zocht, geschokt reageerde op 'de hossende menigte die zich de gepresenteerde volkscultuur toeëigende en operationeel maakte als vorm van vermaak'.²¹ Zelfs het bestuur van het Open-

17

Vgl. bijvoorbeeld Van der Ven 1930.

18

Van der Ven 1929, 272, 274.

19

Vgl. bijvoorbeeld Van der Ven 1919.

20

Schrijnen 1930, 21-24. Hij herhaalde dit standpunt ook in latere publicaties; vgl. bijvoorbeeld Schrijnen 1933, 1938. Schrijnen was niet de enige die zich tegen folkloristische optochten verzette; dat deed in het begin van de jaren dertig ook zijn leerling P.J. Meertens; vgl. Dekker 1995. Later stelde de Twentse architect en amateur-volkskundige Jan Jans zich eveneens op dit standpunt. Hij vond folkloristische optochten en dergelijke 'snode uitvindingen van verenigingen ter bevordering van vreemdelingenverkeer, zonder uitzondering staande op zeer grove materiele grondslagen'. Zie Jans 1938, 6. Ook elders bekritiseert hij de uitbating van volkscultuur; vgl. *ibidem*, 17, 22. Zijn opmerkingen over 'uitvindingen' en 'materiele grondslagen' doen sterk denken aan concepten die in de jaren tachtig en later zijn ontwikkeld: bijvoorbeeld de door Hobsbawm en Ranger in 1983 gelanceerde notie van *invention of tradition* en Greenwoods idee van *cultural commoditization*; vgl. Greenwood 1989. Jans' boekje is ook in andere opzichten opmerkelijk. Zo zag hij volkscultuur als 'een uitgebreide collectie symbolen (...), die men hanteert als een taal in dienst van het leven. (...) Er leeft het besef achter, dat de diepste levenswaarden omuitsprekelijk zijn met behulp van gewone omgangstaal' en wees hij op verleden en voortgaande 'sterke culturele wisselwerkingen tussen stad en land'. Zie Jans 1938, 8, 46. Met deze opvatting was hij zijn tijd vooruit. In veel opzichten was hij echter toch een kind daarvan.

21

De Jong 1994, 303.

luchtmuseum, dat Van der Vens organisatorische gaven en jeugdig enthousiasme waardeerde, wilde de man lozen omdat het vreesde niet te kunnen vermijden hem het directeurschap van het museum aan te moeten bieden.²² De opvattingen van Schrijnen, lid van de museale Commissie van Bijstand, speelden in deze besluitvorming een belangrijke rol. Binnen deze commissie sprak men van een 'banale maskeradevertooning' en haar leden waren het met Schrijnen eens dat volkscultuur in de 'intimiteit' van de vertrouwde, eigen omgeving moest blijven.²³

Toch was Schrijnen, zoals reeds gebleken is, niet minder nationalistisch dan Van der Ven, en ook hij hield de blik op de plattelandscultuur gericht, ofschoon hij niet alleen de boerenbevolking of de lagere standen tot 'het volk' rekende. Maar de liefde voor de 'volksaard' diende zijns inziens niet 'aangekweekt' te worden. Het 'beschavingsgepeupel' [!] moest simpelweg leren luisteren naar de 'volksziel' en zou haar op die manier waarderen: 'Zóo wordt geteeld echte, onvervalschte vaderlandsliefde.'²⁴ Schrijnen stond derhalve allerminst onverschillig tegenover de volkscultuur, maar zag die het liefst onaangeraakt en onge-manipuleerd in de eigen maatschappelijke context floreren. 'Voor een kunstmatig in het leven houden van volksgebruiken voel ik niets, en veel minder nog voor een kunstmatige rekonstruktie', schreef hij, daarmee nog eens uiting gevend aan zijn kritiek op musealisering en folklorisering, die van zulke gebruiken ten dode opgeschreven curiosa maakten.²⁵

Van zijn kant maakte de Leidse hoogleraar oud-Germaanse talen Jan de Vries (1890-1964), die ook op volkskundig terrein actief was, juist ernstig bezwaar tegen Schrijnens aanpak. De Vries was in feite een 'moderne' volkskundige, die het vak verwetenschappelijkte, interdisciplinaire samenwerking zocht – vooral met antropologen en cultuurhistorici – en, naar Duits voorbeeld, de volkskunde in de vorm van volkskundige vragenlijsten en volkskunde-atlassen van eigen methoden wilde voorzien. Hij kante zich tegen het evolutionisme; zijn cartografische methode leende zich vooral voor het in kaart brengen van de geografische spreiding van cultuurverschijnselen. Het uitgebreid en zonder doelstelling inventariseren van de Nederlandse volkscultuur en het speuren naar de herkomst van elementen hieruit achtte De Vries volstrekt uit de tijd.²⁶ Volgens hem zag Schrijnen in volkscultuur te veel een bonte verzameling van curieuze relictten, waar-

²²
Vgl. Bernet Kempers 1962, 20-22.

²³
Zie De Jong 1992, 160.

²⁴
Schrijnen 1930, vii.

²⁵
Ibidem, 20.

²⁶
Vgl. bijvoorbeeld De Vries 1931, 1932, 1933, 1934.

door deze op chaotische wijze *nugae* bijeen had gebracht, waarvan de contextuele samenhang bovendien niet was aangegeven: 'Een gebruik wordt niet verklaard door er het etiket "heidensch" op te plakken, maar door het te beschouwen in zijn huidige functie in het leven der volksgemeenschap.'²⁷ Daarbij moest uit vormgelijkenissen niet geconcludeerd worden dat de inhoud, oftewel betekenis, overal gelijk was, zoals Schrijnen als aanhanger van de *Wort- und Sachgeographie* meende. 'De tegenwoordige volkscultuur', zo bekleemde De Vries, 'is een buitengewoon gecompliceerd geheel, waarvan de historische gelaagdheid en de geografische verbondenheid in alle details moet worden vastgesteld.'²⁸ Bovendien kon zijns inziens 'een vorm (...) telkens weer met een nieuwen inhoud gevuld worden en daardoor een nieuwe functie in het leven der gemeenschap verkrijgen'.²⁹ Om hier inzicht in te krijgen, moest eerst en vooral empirisch onderzoek worden verricht en het gedachteloos napraten van lieden als de gebroeders Grimm inzake heidense relictten, gebaseerd op 'goedkope theorieën en onbewezen hypothesen', afgelopen zijn.³⁰ Folklore betrof in de optiek van De Vries 'alles wat het volk in zijn brede lagen doet en denkt, droomt en gelooft'.³¹ Volgens hem was de volkscultuur een springlevend organisch geheel en haar dragers incorporeerden elementen uit andere cultuurlagen of wezen die juist af, een proces dat werd aangestuurd door de 'volksziel'. Waar in Schrijnens ogen de volkscultuur de 'hogere beschaving' steeds nieuw voedsel moest schenken, zag De Vries in de dragers van de volkscultuur veeleer *bricoleurs*, die het cultuurgoed van de hogere standen deels annexeerden en transformeerden, terwijl laatstgenoemden zich door het contact met het volk cultureel moesten 'verfrissen'. Er diende derhalve culturele wisselwerking te zijn.³²

De forse, maar niet ontorechte kritiek van De Vries op zijn handboek schokte Schrijnen. De relatie tussen hen raakte ernstig verstoord.³³ Zij waren allebei autoritair ingestelde kopstukken op hun vakgebied. In de jaren dertig verwierf De Vries sleutelposities in het Nederlandse en Europese volkscultuurbedrijf. Hij speelde een belangrijke rol bij de institutionalisering van de discipline. Ook Schrijnen was daarvoor van belang. Aan de kersvers opgerichte Katholieke Universiteit van Nijmegen, waarvan hij rector magnificus zou worden, bezette hij vanaf 1923 een leerstoel in de volkscultuur en hij maakte het vakgebied wetenschappelijk *salonfähig*.³⁴ Daarnaast werd hij in 1934

²⁷ De Vries 1933, 621.

²⁸ De Vries 1934, 4-5.

²⁹ De Vries 1941a, 22.

³⁰ De Vries 1934, 7.

³¹ De Vries 1932, 453.

³² De Vries 1941a, 15-16.

³³ Over De Vries en andere volkscultuurkenners, de controverses tussen Schrijnen en De Vries en de ontwikkeling van hun discipline, zie Meertens 1964; Voskuil 1984; Van der Kooij 1994; Dekker 1994, 1995 en Frijhoff 1997, 36 e.v. Over het veelal aan het plantenleven ontleende metaforische taalgebruik van Schrijnen, zie Van der Zeijden 1995.

³⁴ Vgl. Van der Zeijden 1995, 335.

voorzitter van de Volkskundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, een positie die overigens vijf jaar later, na Schrijnens dood, door De Vries zou worden overgenomen. Schrijnen, aan wie nieuwe ontwikkelingen en publicaties op volkskundig gebied al jaren voorbij waren gegaan, wantrouwde De Vries' oriëntatie op de Duitse volkskunde en Duitsland in het algemeen diep. Nu koesterde De Vries inderdaad sterke pro-Duitse sympathieën, maar anderzijds wees hij erop dat Nederlanders anders waren dan Duitsers en eigen cultuurwaarden bezaten. Om dat te bewijzen en Duitse annexatiedrift vanuit een idee dat Nederlanders 'een soort Duitsers' waren tegen te gaan, diende juist geïnstitutionaliseerd volkskundig onderzoek van de grond te komen.³⁵ Zo stelde De Vries met betrekking tot een te vervaardigen Nederlandse volkskundige atlas dat het Duitse voorbeeld niet klakkeloos moest worden nagebootst: 'Wat wij behoeven, is een eigen methode, die zich ontwikkelt uit het bijzondere karakter van het Nederlandsche materiaal (overgangsgebied van Germaansche en Romaansche cultuur!) en bovenal van onzen nationalen geest.'³⁶ Net als Schrijnen werd De Vries dus gedreven door nationalistische motieven, maar daarbij huldigde Schrijnen een Groot-Nederlandse oriëntatie, De Vries een klein-Nederlandse. De beide kibbelaars vonden elkaar weer op het punt dat de volkskunde via bestudering van de volkscultuur de volksaard kon leren kennen en in de idee dat cultuur een organisme was. Beiden vreesden de diffuse want onbenoemde 'internationale cultuur'. Anders dan Schrijnen betreurde De Vries echter wél het culturele 'versoeringsproces' als gevolg van modernisering en verstedelijking. In elk geval diende vastgelegd te worden wat verloren dreigde te gaan. Dat vond ook Schrijnen, die net als De Vries de samenstelling van een volkskundige atlas bepleitte. Hij wilde daartoe 'isethnenkaarten' optekenen, die de uiterste punten van een folkloristisch verschijnsel zouden moeten verbinden.³⁷

Volkskundigen en de teloorgang van Arcadië

Dat verscheidene volkskundigen de vermeende 'vervlakking' of homogenisering van de Nederlandse cultuur betreurden, blijkt ook uit de door De Vries samengestelde en ingeleide bundel *Volk van Nederland*, waarvan de eerste druk in 1937 verscheen. Uit de bijdragen – die onder

³⁵
De Vries 1929a, 85.

³⁶
De Vries 1934, 30.

³⁷
Vgl. Schrijnen 1933.

meer gaan over klederdrachten, volksgebruiken, volksfeesten, volkszang, volksdans, volksgeloof, volksvertellingen en volksliederen – spreekt een onverholen cultuurpessimisme en een nostalgie jegens en verheerlijking van rurale levensstijlen. In zijn inleiding schreef De Vries:

Het volk is voor ons dat deel, waarin wij meenen, dat de typeerende karaktereigenschappen het beste bewaard zijn gebleven, omdat zij het minste in aanraking zijn gekomen met de kultuurgoederen van buitenland of bovenklasse. Wanneer wij dus een aantal volksgroepen buiten onze beschouwing sluiten, geschiedt dit hoofdzakelijk uit methodische overwegingen; wij beweren daarmee geenszins, dat de volksaard ook bij hen niet zou zijn aan te toonen; wij gelooven slechts, dat hij moeilijker te onderkennen is. Daarom zonderen wij af de breede bovenlaag van heel en half beschaafden, die naast en boven het volk een eigen geestelijk leven leiden; wij sluiten zelfs in het algemeen uit de bevolking der groote steden, waar immers de invloeden der internationale kultuur een rijke gelegenheid hebben binnen te dringen. Wij richten onze aandacht vooral op die volksgroepen, die buiten de groote geestesstromingen zijn gebleven en bij wie dus de oude levensvormen in hoofdzaak bewaard zijn gebleven: de boeren, de visschers en de schippers, ieder in hun eigen sociaal en cultureel verband. Om deze volkskultuur vast te leggen, moeten wij ons haasten, want nu de radio tot in de kleinste dorpen zijn schallende stem doet hooren, nu de moderne verkeersmiddelen stad en platteland dichter dan ooit tot elkaar hebben gebracht, nu dancing en jazz, bioskoop en krant tot in de verste uithoeken hun prooi weten te achterhalen, gaat die oude volksbeschaving sneller verloren dan het in vroegere eeuwen ooit geschied is.³⁸

Folkloristen meenden – veelal beïnvloed door het werk van Duitse volkskundigen – de ware volkskultuur op het platteland te kunnen vinden. Dat was in tal van Europese landen al vroeg in de negentiende eeuw het geval, doch in Nederland verbreidde deze belangstelling voor de volkskultuur zich pas later.

De Vries was zich er echter van bewust dat de volkskultuur in de loop van de tijd invloeden van de stedelijk-burgerlijke cultuur had ondergaan. Hij beschouwde deze invloeden evenwel niet als een *gesunkenes Kulturgut*, een door Hans Naumann gemunt begrip,³⁹ omdat plattelandsbewoners zelf hadden geselecteerd, vermengd en opnieuw gevormd. Hij beschouwde volkskultuur niet als een sa-

³⁸
De Vries 1937a, 3-4.

³⁹
Vgl. Naumann 1929, 3.

menstel van 'vervalverschijnselen'; alle culturen, ook de zogenaamd hogere, 'leenden' van elkaar. Dat nam echter naar De Vries' mening niet weg 'dat de volkscultuur, ondanks de toeëigening van allerlei vreemde cultuurwaarden, toch wel degelijk iets eigens bezat'.⁴⁰ In sommige opzichten liep De Vries voor op zijn tijd, of in elk geval op zijn vakgenoten. Zo pleitte hij voor bestudering van de kwestie *hoe* mensen zich cultuurelementen van andere bevolkingslagen eigen maakten en hoe ze die in dit proces veranderden, wees hij op de noodzaak van syntheses en het aanwijzen van samenhangen, drong hij aan op vergelijkend onderzoek en wilde hij de volkskunde funderen op antropologische, sociologische, historisch-geografische en psychologische benaderingen, waarbij hij ook aan 'levend cultuurbezit' aandacht wilde besteden.⁴¹ Maar hij meende toch in de volkscultuur te kunnen ontdekken wat het nationale 'wezen' was en hij zag in 'de breede volkslagen (...) de werkelijke dragers van de algemeene cultuur'.⁴² De Vries beschouwde de volkskunde als een 'nationale wetenschap', als een wetenschap die kon bijdragen aan de liefde voor het eigen volk en aan gevoelens van nationale eigenwaarde. Hij hekelde om die reden de zijns inziens vigerende onverschilligheid voor verdwijnend nationaal erfgoed zoals klederdrachten en andere materiële cultuurvormen en vreesde bovendien dat de verscheidenheid van immateriële cultuurpatronen, zoals dialecten, teloor zou gaan. Daarbij tikte hij de 'ontwikkelde lagen van het volk' op de vingers, want die zouden met minachting op oude cultuurvormen hebben neergezien, ze zelfs actief hebben bestreden en teruggedrongen. Expliciet noemde hij in dit verband de plattelandsscholen, 'kweekplaatsen eener geestelijke ontwikkeling, die rechtstreeks uit de cultuur van het stedelijke intellect voortkwam'.⁴³ Onderwijzers speelden bij burgerlijke beschavingsoffensieven inderdaad een vooraanstaande rol.

Andere auteurs die aan de bundel bijdroegen repten eveneens over de verderfelijke invloed van de stad en verheerlijkten de plattelandscultuur. Rurale gemeenschappen kenden volgens de predikant en amateur-volkskundige Piet van den Berg in vergelijking met steden hechtere sociale bindingen en een grotere mate van solidariteit, vormden een organische eenheid met een sterke morele orde. In de 'geforceerde verstadssching van het platteland' schuilde volgens de auteur dan ook een groot 'zedelijk gevaar', mede doordat de plattelandsbevolking van godsdienst en

⁴⁰
De Vries 1929b, 263.

⁴¹
De Vries 1937d.

⁴²
De Vries 1937a, 13.

⁴³
De Vries 1937c, 407.

kerkelijk leven vervreemdde.⁴⁴ Een soortgelijk standpunt nam de theoloog en pedagoog Jan Waterink in. Alleen buiten de stedelijke context vond men naar zijn mening 'het eigenlijke volk van Nederland, dat zijn eigen type tot dusver nog heeft bewaard'.⁴⁵ Ergo, het 'volk' omvatte niet de gehele bevolking van Nederland, doch slechts de bewoners van rurale gebieden waar de cultuur nog vitaliteit bezat omdat plattelanders dicht bij de natuur en in hechte gemeenschappen woonden. De grote steden daarentegen werden gekenmerkt door 'seniele aftakeling in psychologischen zin' en een 'kulturele dementia senilis'.⁴⁶ De plattelandse 'cultuurkracht' bleek volgens Waterink niet alleen uit de verscheidenheid van Friezen, Saksen en Franken met elk eigen karaktertrekken, maar ook uit de regionale variabiliteit door 'karakterologische menging van bloed en aard'.⁴⁷ De karaktertrekken die hij onderscheidde waren zijns inziens fysiologisch-genetisch bepaald, terwijl de omgang met de natuurlijke omgeving, alsook historische, economische en religieuze invloeden en opvoeding er eveneens een stempel op drukten. Zulke karaktertrekken waren volgens Waterink af te lezen aan fysieke voorkomens, reden waarom hij zijn bijdrage met afbeeldingen van 'typen' uit de verschillende streken van het land illustreerde.

Dat er een volkscultuur zou hebben bestaan die verankerd was in tijd, ruimte en in haar dragers is een fictie; cultuur – ook die van een bepaald volksdeel – is steeds in beweging en aan verandering onderhevig.⁴⁸ Cultuur is geen statisch 'ding' dat afbrokkelt of in 'ontbinding' is; cultuur – in de antropologische zin van opvattingen, denkbeelden, houdingen, geloven – is zélf een belangrijke bron van verandering, waardoor culturele verschillen bij groot-schalige transformaties worden ge(re)produceerd, eventueel in andere vormen en geladen met nieuwe betekenissen.⁴⁹ Vaak gaven volkskundigen uit ideologische overwegingen een verstarde visie op bepaalde cultuurfenomenen. In een ander verband heb ik er bijvoorbeeld al eens op gewezen dat het Van der Ven in zijn speurtocht naar het vaderlandse folkloristische erfgoed erom ging in kaart te brengen wat 'zuiver' – oftewel 'onaangetast' – was, om het vervolgens voor het nageslacht te bewaren, waarbij hij overigens niet schroomde om gegevens te manipuleren en filmopnames te ensceneren.⁵⁰ In het romantische beeld kwam volkscultuur over als tijdloos, gemeenschapsgebonden en onbedorven. Niet dát, maar hóe de volkscultuur in stand moest worden gehouden en welke nationaal-opvoed-

44
Van den Berg 1937, 181-182.

45
Waterink 1937, 24.

46
Ibidem, 26-27.

47
Ibidem, 28. De Vries vond deze 'tribale mythe' te simpel, maar onderkende wel Saksische, Franse en Friese dialecten en karaktereigenschappen, die hij weer in verband bracht met verschillende bodemgesteldheden, terwijl germanisering eenheid teweeg had gebracht. Het onderscheid tussen een Noordsch en een Alpien ras in Nederland vond hij echter belangrijker. De Vries stelde dus een 'rasmythe' voor de 'tribale mythe' in de plaats. Zie De Vries 1937b.

48
Vgl. Van der Kooij 1990, 85.

49
Vgl. Van Ginkel 1993, 66-67.

50
Vgl. Van Ginkel 1995, 63.

kundige taak daaraan verbonden diende te worden stond voor de drie toonaangevende volkskundigen – De Vries, Van der Ven en Schrijnen – ter discussie, waarbij de beide eersten en de laatste elkaar over en weer soms fel bekritiseerden. De groeiende belangstelling van veelal in steden gevestigde culturele en maatschappelijke elites voor het volksleven ten plattelande kwam dan ook voort uit romantisch-nationalistische sentimenten, waarbij de volkscultuur – in al haar verscheidenheid – behouden en bevorderd diende te worden.⁵¹ Daarbij waren veel folkloristen tevens regionalisten, die opkwamen voor de ‘streekeigen cultuur’. Deze gelijktijdige aandacht voor en benadrukking van nationale eenheid en regionale verscheidenheid – overigens niet alleen in Nederland, maar ook in naburige landen – vormden een merkwaardige contradictie.⁵²

Gerard Rooijakkers ziet in de volkskundige nadruk op volkscultuur en regionale volkskarakters ‘een reactionair verzet’ tegen de vanuit Holland geleide nationale eenwording en modernisering: ‘de constructie van volkskarakters was (...) veelal een weerstand tegen veranderingen. Het behoud van de eigenheid stond daarbij voorop. Ieder volk had zijn “eigen aard” en de volkskundigen zagen het als hun maatschappelijke plicht materiaal aan te dragen om deze identiteit te schragen en te bevestigen.’⁵³ Maar daarin school een gevaarlijke kant. Al in 1934 stelde de Duitse volkskundige Horst Becker: ‘Volkskunde ist noch keine Politik. Sie bereitet die Politik nur vor.’⁵⁴ Het ideologische gebruik van volkskunde tijdens het nazi-regime toonde hoezeer Beckers uitspraak hout sneed. In Nederland zelf klonken eveneens vermaningen, en wel uit onverwachte hoek. In een merkwaardige brochure wezen de van het fascisme gecharmeerde gebroeders Hubert en August Cuypers opvattingen over een objectief vaststelbare ‘volksziel’ ten stelligste af; ze zagen er een glibberige term in, die makkelijk misbruikt kon worden en dan een politiek en cultureel gevaar vormde. Een politiek gevaar vanwege pan-Germaanse of Dietse aspiraties, een cultureel gevaar vanwege het op dubieuze gronden verbreken van contacten met andere naties. Ze waarschuwden dat ‘de theorie van het volksche organisme’ onvermijdelijk tot een tirannieke en totalitaire politieke praktijk zou leiden en dat er Duitse volkskundigen waren die meenden dat Nederland bij het Duitse cultuurgebied hoorde en dat het Nederlandse ‘broedervolk’ zich bij Duitsland zou moeten voegen.⁵⁵

Maar er was niet alleen een volkskunde die zich uitslui-

⁵¹ Vgl. Voskuil 1984; Van der Kooi 1990, 1994; Rooijakkers 1992; Dekker 1994; De Jong 1994.

⁵² Vgl. Cieraad 1988, 74; Van der Kooi 1990.

⁵³ Rooijakkers 1996, 21.

⁵⁴ Becker 1934, 29.

⁵⁵ Cuypers en Cuypers 1935, 16, 26 e.v., 35 e.v.

tend op een 'diepgewortelde' rurale 'volkscultuur' richtte. Probeerden de auteurs van *Volk van Nederland* vooral te laten zien dat plattelandsgemeenschappen nog het sterkst hun culturele tradities en materiële cultuur hadden bewaard, in een ander ongeveer terzelfder tijd verschenen boek wezen 'deskundigen' op de verschillende 'volkskarakters' in Nederland, waarbij zij – mogelijk door hun sociaal-democratische achtergrond – stedelingen expliciet tot 'het volk' rekenden.⁵⁶ De aan de bewoners van diverse streken en provinciesteden toegeschreven 'karakters' of 'mentaliteiten' werden uitgebreid behandeld, waarbij ook afzonderlijke hoofdstukken werden gewijd aan onder meer grootstedelingen in Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. De auteurs van de bijdragen jermieerden, anders dan die in de door De Vries samengestelde bundel, in het algemeen niet over een vermeende aantasting van de plattelandscultuur en 'de stad' werd allerm minst gezien als de zetel van verderfelijke invloeden. Ik vermeld dit hier zo uitdrukkelijk, omdat volkskunde dikwijls vereenzelvigd wordt met het type populariserende studies van Van der Ven en geestverwanten. Zij hebben met deze 'volkse' volkskunde, waarin regelmatig maar op dubieuze gronden over bijvoorbeeld 'oeroude' relictten met een voorchristelijke oorsprong werd gepubliceerd, in hoge mate het imago van het vak bepaald. Van der Ven legde bijvoorbeeld verbanden met 'Germaanse' ornamentiek en symboliek, als 'een symbolischen vormenschat zijn oorsprong vindend in de prae-historische Noordelijke cultuur'. Hij zag daarin zelfs een aanwijzing 'voor de superioriteit van het z.g. Noordras'.⁵⁷

Mede om dit germaniserend nationalisme in de volkskunde tegen te gaan, stelde de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op instigatie van Schrijnen in 1934 een Volkskundecommissie in. Maar de controverse en concurrentie tussen Schrijnen enerzijds en De Vries en Van der Ven anderzijds gingen zo ver dat de laatsten de eerste op organisatorisch vlak aftroefden. Van der Ven had als voorzitter van de sectie folklore van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie contacten gelegd in de universitaire wereld. Op 10 november 1934 werd vanuit de sectie een Interacademiale Commissie ter voorbereiding van de Volkskunde-atlas opgericht, waarvan Jan de Vries voorzitter werd. De Nijmeegse universiteit, Schrijnens alma mater, was buitenspel gelaten. Daarmee staken Van der Ven en De Vries Schrijnen de

⁵⁶
Vgl. Meertens en De Vries 1938.

⁵⁷
Van der Ven 1938, 16, 21.

loef af; laatstgenoemde richtte twee dagen later de Volkskundecommissie op, waarvan hij tot zijn dood in 1938 voorzitter zou blijven. Ook deze commissie wilde een volkskunde-atlas samenstellen, echter langs door Schrijnen uitgezette, aan de dialectologie verwante lijnen. Van deze Volkskundecommissie werd De Vries, die in 1938 als Akademielid was gekozen, na een kortstondig interregnum van Jac. van Ginneken in 1939 voorzitter, waarna de Interacademiale Commissie een jaar later werd opgeheven. Daardoor bleef de Volkskundecommissie niet van germaniserende invloeden gevrijwaard.⁵⁸

In dit verband dient erop gewezen te worden dat aan de slepende controverse tussen De Vries en Van der Ven enerzijds en Schrijnen anderzijds verschillende ideologische uitgangspunten ten grondslag lagen. Waar Van der Ven het nationaal-socialistisch gedachtegoed steeds inniger ging omhelzen en de volkskundig op Duitsland georiënteerde De Vries er steeds minder afwijzend tegenover stond, zette Schrijnen zich er sterk tegen af, bijvoorbeeld tegen ideeën over raseenheid en raszuiverheid. In Schrijnens cultuuroppvatting speelden taal en subjectieve elementen – het zich als natie één voelen – een dominante rol.⁵⁹ Schrijnen maakte dit onder meer duidelijk in een postuum gepubliceerde bijdrage aan het tijdschrift *Eigen Volk*. Na gewezen te hebben op de groei van nationale saamhorigheidsgevoelens en de gevaren van het verwarren van ras, volk en natie, beklemtoonde hij – zoals hij dat ook in 1916 al had gedaan – het stempel dat nationaliteit (met taal als hoofdkenmerk), rasvermenging, gemeenschappelijke levenswijze en historische en sociaal-psychologische factoren op de volksaard drukten.⁶⁰ Daarin stond Schrijnen als volkskundige weliswaar niet geheel alleen, maar een groeiend aantal folkloristen raakte zoals gezegd gecharmeerd van het in de tweede helft van de jaren dertig uitgedragen nationaal-socialistische gedachtegoed. Wat hun daarin onder andere zal hebben aangesproken is de lofzang op het 'onbedorven' platteland, waar de 'ware' volkscultuur en volksaard nog bewaard zouden zijn gebleven.

Toch leidde het een niet automatisch tot het ander. De sterk door Schrijnen beïnvloede architect en amateur-volkskundige Jan Jans meende dat volkscultuur slechts zou bloeien 'in de intimiteit der besloten gemeenschap'.⁶¹ Hij zag volkscultuur als 'de zichtbaar geworden levensstijl van den primitieven mens', dacht dat de volksziel weerspiegeld werd in de bouwkunst van het volk en vond de Nederlandse

58

Vgl. Meertens 1958, 1959, 1964; Voskuil 1984; Dekker 1989, 1994.

59

Vgl. Van der Kooi 1994, 325.

60

Schrijnen 1938, 3.

61

Jans 1938, 17.

maatschappij verscheurd door tegenstellingen tussen klassen, godsdiensten en ideologieën, waardoor er een gebrek aan gemeenschapszin bestond, wat er weer toe had geleid dat de 'levende' volkscultuur niet alleen bedreigd werd, maar zelfs al goeddeels verdwenen was: 'Bijna al de problemen van onze tijd zijn terug te brengen op de ontbondenheid der gemeenschap, de losgeslagenheid der organen.'⁶² Een beschuldigende vinger priemde deze cultuurcriticus in de richting van de overheid, die niet 'cultuurbewarend en cultuurscheppend' was. Jans hekelde de bestuurslichamen die met een beroep op democratie wanstaltige producten bouwde: hij noemde 'deze democratie dictatuur der culturele onnozelheid'.⁶³ Hij roemde de studie van volkscultuur in Duitsland, doch zette zich scherp af tegen 'militaristische en rasverdwazingen, Bluf [sic] und Bodemtheorieën en Arieëronzin'. Tegelijkertijd echter vond hij Nederland beslist geen 'democratisch paradijs, vol lieflijke verdraagzaamheid en cultuur', vooral vanwege 'het gebrek aan inzicht bij onze leidende groepen in wezen en waarde van volkscultuur in al haar aspecten'.⁶⁴ In zijn cultuurpessimisme wilde Jans het behoud van volkscultuur en de verdieping van het Nederlandse volkskarakter tot inzet van een nationalistische cultuurpolitiek maken, maar daarbij zette hij zich, anders dan veel andere dilettanten-volkskundigen, juist scherp af tegen nazi-invloeden.

Volkskunde in Germaanse dienst

Van Duitse zijde was er reeds vóór de oorlog sprake geweest van 'een zeer doelbewuste cultuurpolitieke en daardoor politieke infiltratie', met als oogmerk 'door penetratie op volkskundig en aanverwant gebied langzame doordringing van de Duitse culturele en politieke invloed, speciaal in ss-zin, in Nederland'.⁶⁵ Er bestond een 'Nederduitse beweging', die de Duitse bijdrage aan de kolonisatie van Nederland benadrukte, en via archeologie, geschiedenis, folklore en dialectologie bewijsplaatsen zocht – en natuurlijk 'vond' – voor een 'lots-' en 'bloedverbondenheid', een 'Noordse ziel' over de staatsgrenzen heen. Ergo, die grenzen waren 'onnatuurlijk' omdat er een Nederduitse 'volkseenschap' bestond.⁶⁶ Al in augustus 1940 werd dr. H. Schneider, *ss-Untersturmführer* en *Volkstum*-deskundige van de culturele en 'wetenschappelijke' afdeling van de Duitse *ss, Abnenerbe*, naar Nederland gestuurd om de opbouw en

⁶²

Ibidem, 14, 39.

⁶³

Ibidem, 47, 50.

⁶⁴

Ibidem, 52.

⁶⁵

In 't Veld 1976, 213.

⁶⁶

Vgl. Schöffner 1978, 101-102.

activiteiten van de Volksche Werkgemeenschap in de hand te houden.⁶⁷ Deze Werkgemeenschap, opgericht door de Nederlandse ss-leider J.H. Feldmeijer, was nauw verweven met of zelfs een mantelorganisatie van de Nederlandse ss, die weer gecontroleerd werd door *Abnenerbe*. De Werkgemeenschap had vooral ten doel via een ideologische volkskunde propaganda te maken voor de Germaanse gedachte.

Na de Duitse inval toonde de germanist en volkskundige Jan de Vries zich aanvankelijk geschokt. Hij sprak via de radio tot overzeese Nederlanders over 'wij in het bedreigde vaderland' en hij riep hen op 'onwankelbaar trouw [te blijven] aan het volk, naar welks beeld ook gij gevormd zijt'.⁶⁸ Al snel repte De Vries echter over het 'herboren Europa' en leek hij de Duitse hegemonie te aanvaarden. In de zomer van 1940 zag hij er geen been in om een politieke brochure met de titel *Naar een betere toekomst* te publiceren, waarin hij uiteenzette hoe Nederlanders zich onder Duitse leiding dienden te gedragen. Volgens De Vries was een oude, 'vermolmd' en 'versleten' wereld ineengezakt en hij gispde het spel der democraten. Opnieuw wees hij de boerenbevolking als een voorname bron van 'volkskracht' aan: 'de echte Nederlander leeft niet op het asfalt onzer steden, maar op den akkergrond die geurt van de levenskracht der aarde'.⁶⁹ Dit was een gedachte die naadloos aansloot bij de volkse mythologie van het nazidom, al deelde De Vries niet het ideeëngoed over 'raszuiverheid'. Hij leek er zelfs oog voor te krijgen dat volkscultuur de cultuur van gans het volk was; hij wees de idee dat de plattelandsbevolking het essentiële deel van een volk was in 1941 af. Verder handhaafde hij zijn eerder geformuleerde opvatting dat de volkskunde diende na te gaan welke invloed er van contacten met andere culturen op de Nederlandse cultuur was uitgegaan en hoe 'binnengedrongen kultuurbezit' was overgenomen en getransformeerd.⁷⁰ Maar omdat de hogere standen en met name intellectuelen dragers van een meer kosmopolitische cultuur waren en 'Europees' of zelfs 'mondiaal' dachten, bleef hij toch van mening dat deze categorieën buiten het eigenlijke studieobject van de volkskunde vielen.⁷¹ Hij handhaafde derhalve de 'volkse' volkskunde en hekelde 'het streven van moderne geesten, die de zegeningen der beschaving het snelst menen te verspreiden door de provinciale eigenaardigheden te vernietigen'.⁷²

Met deze 'moderne geesten' doelde De Vries in genen

67

Over de nazificatie van de Duitse volkskunde, zie Dow en Lixfeld 1994.

68

Geciteerd in Van Hees en De Schepper 1995, 121.

69

De Vries 1940, 18.

70

De Vries 1941c, 7.

71

De Vries 1941a, 68-70.

72

Ibidem, 71.

dele op de Duitse machthebbers die een gelijkschakeling voorstonden. In september 1940 liet hij zich in aanwezigheid van Seyss-Inquart reeds prominent zien bij de presentatie van de Nederlandsche Kultuurkamer, waarvan hij vice-president zou worden, en al spoedig publiceerde hij in culturele nazi-periodieken als *Het Noorderland*, *De Schouw*, *Volksche Wacht* en *Hamer*, waarin ook andere volkskundigen als de Van der Vens, Van der Molen, De Haan, Schaap en Veurman gewaardeerde auteurs waren. Volks- en heemkundig werk werd al meer een instrument in handen van de bezetters, waarmee de genoemde folkloristen openlijk sympathiseerden. Daarmee kreeg het een steeds sterker cultuurpolitieke dimensie, waarvoor De Vries ook nadrukkelijk pleitte: de volkskunde moest volgens hem 'niet alleen beschrijven en verklaren, zij wil als het kan ook leiding geven. Zij is een wetenschap niet alleen van het volk, maar ook voor het volk.'⁷³

De Vries gebruikte voor de verbreiding van zijn opvattingen ook andere gremia. In juli 1940 was hij voorzitter van het hoofdbestuur van het Algemeen Nederlands Verbond (ANV) geworden. Hij wilde in die functie vooral de jeugd stimuleren tot 'vaderlandse bewustwording' en aanpassing aan de nieuwe omstandigheden, en bovendien naar politieke eenwording van Nederland en Vlaanderen streven – een streven dat in rechts-nationalistische en fascistische kringen wijdverbreid was. Binnen het ANV leidde dit tot verdeeldheid, omdat de organisatie tot dan toe algemeen – oftewel politiek-neutraal – was geweest. Groot-Nederlandse idealen strookten niet met de plannen van de Duitse autoriteiten en zij verboden in juni 1941 organisaties die deze uitdroegen. Nadat De Vries met de bezetters had overlegd mocht het ANV zijn werk voortzetten, maar zich niet langer over vereniging met Vlaanderen uitlaten. De contacten met de Vlaamse ANV-afdeling werden verbroken. Eind 1941 legde De Vries, die meende te weinig met het ANV te hebben bereikt en te veel kritiek van binnenuit te hebben gekregen, zijn voorzitterschap neer.⁷⁴

Zijn vertrek bij het ANV belette De Vries geenszins zijn propagandistische en publicistische activiteiten te blijven ontplooiën. Het door hem in 1941 heropgerichte tijdschrift *Volkskunde*, een voortzetting van het in 1888 door de Vlaamse folkloristen Pol de Mont en August Gittée opgerichte en later door de Vlaming Victor de Meyere geredigeerde *Nederlandsch Tijdschrift voor Volkskunde*, was weliswaar niet uitgesproken pro-nazi, maar Duitse volks-

⁷³
De Vries 1941a, 75.

⁷⁴
Vgl. Van Hees en De Schepper 1995, 134-135.

kundeboeken werden er, net als die van nazistische Nederlanders, doorgaans positief in besproken. Dat gebeurde veelal door De Vries zelf, die naast het hoofdredacteurschap tekende voor talrijke recensies. Het merkwaardige is, dat De Vries kennelijk met twee maten mat. Waar hij waardering uitte voor zulke schrijvers als Van der Ven, Van der Molen en consorten – op wier geschriften toch vanuit zijn eigen, in de jaren dertig geformuleerde standpunten heel wat kritiek te leveren zou zijn – sabelde hij ander slordig werk ongenadig neer. Zo begon De Vries zijn bespreking van een boek van Jan Rasch, *Ons volk. Een Nederlandsche volkskunde*,⁷⁵ met de zin: ‘Van dit boek is weinig goeds te zeggen’, om in niet mis te verstane woorden te vervolgen: ‘zulk een dilettant, die durft te schrijven over zaken, waarvan hij niet het minste verstand heeft, dirigeerde tien jaar lang een Nederlandsch tijdschrift voor volkskunde! Er kunnen in ons land soms rare dingen gebeuren. Een der raarste is wel dat een uitgever er in kon vliegen om zulk een prulwerkje uit te geven.’⁷⁶

Ofschoon De Vries op inhoudelijke gronden alle reden had om zo fel van leer te trekken, stak er achter zijn afkeuring waarschijnlijk meer. Rasch was een folklorist die in allerlei fenomenen heidense relictten zag. Daarbij inventariseerde hij rijp en groen en publiceerde hij ongeneerd duimzuigerij, onder andere in het door De Vries bedoelde tijdschrift *Eigen Volk*, dat in 1929 mede door Rasch was gelanceerd en in 1940 werd omgedoopt tot *Ons Eigen Volk*. Maar Rasch was óók een adept van de door De Vries verfoeide Schrijnen. Daarbij kwam dat *Eigen Volk* tot verdriet van De Vries het officiële orgaan van de Commissie voor Volkskunde van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen was. Toen De Vries voorzitter van deze commissie werd, bewerkstelligde hij dat niet *Eigen Volk*, maar het door hem heropgerichte en geredigeerde *Volkskunde* tot haar officiële orgaan werd uitgeroepen. Rasch riep daarop het Nederlandsch Volkskundig Genootschap in het leven, dat *Ons Eigen Volk* ging uitgeven.⁷⁷ Voortdurend probeerde De Vries de volkskunde institutioneel te verankeren, waarmee hij uiteraard ook zijn eigen positie zou versterken. Zo diende hij in 1941 plannen bij de Akademie van Wetenschappen in om een Rijkinstituut voor Nederlandse Taal en Volkscultuur op te richten, dat echter – mede vanwege tegenkating van Akademieleden als Johan Huizinga – nimmer van de grond is gekomen.⁷⁸

Door hun collaborerende houding sleepten sommige

⁷⁵
Rasch 1940.

⁷⁶
De Vries 1941b, 199, 200.

⁷⁷
Treffend is, dat Rasch niet rancuneus was; hij besprak De Vries' in 1941 verschenen *De wetenschap der volkskunde* zeer positief; zie Rasch 1943. Rasch was niet de enige overtuigde 'relictoloog'. C. Catharina van de Graft meende eveneens dat relictten van een oudere cultuur het studieobject van de volkskunde waren; vgl. bijvoorbeeld Van de Graft 1940. Jan Romein bekritiseerde de opvatting 'dat een volkskarakter het best bewaard is in de meest geïsoleerde volksdelen' en hekelde de 'niet eens meer conservatieve, maar reactionnaire gezindheid' van volkskundigen; Romein 1946 [1941], 198.

⁷⁸
Vgl. Dekker 1994.

geleerde nazi-sympathisanten gunsten van de bezetters in de wacht. Zo werd *ss-Obersturmführer* J.M.N. Kapteyn tot rector-magnificus van de Rijksuniversiteit Groningen benoemd, alwaar hij een leeropdracht in het door de Duitsers ingestelde vak Volkskunde kreeg. Kapteyn werd een drijvende kracht achter de stichting Saxo-Frisia, een regionale afdeling van de Volksche Werkgemeenschap met een gelijknamig tweemaandelijks verschijnend tijdschrift. Daarin werkte hij nauw samen met zijn secretaris, S.J. van der Molen. De Friese regionalist Van der Molen sloot zich aan bij de eind september 1940 opgerichte Nederlandse Kultuurkamer, waarin een sterke ss-invloed heerste, en raakte diep geïnvolveerd in gelijkgeschakelde organisaties als de Volksche Werkgemeenschap. Hij sympathiseerde met de *Anschluss*-gedachte, waardoor Friezen in het Groot-Germaanse rijk in elk geval met hun Friese 'stamverwanten' in Duitsland verenigd zouden zijn. Van der Molen was medeoprichter van het *Frysk Nasjonael Forbân op Folkse Grounslach*, dat NSB, Nationaal Front, Nederlandse Unie en NSNAP-Kruyt te Hollandsgezind (!) vond.⁷⁹ Van der Molen profiteerde van de kansen die de bezetters hem boden om zijn volkskundige werk in Duitsgezinde bladen te publiceren. Hij deed dat in het Nederlands, wees op het Germaanse karakter van voor typisch Fries versleten cultuurgoederen en -fenomenen en diende de 'Friese zaak' derhalve allerminst.

De Volksche Werkgemeenschap richtte naast Saxo-Frisia nog andere regionale werkgroepen op, zoals de Frankische Werkgemeenschap De Spade en de Heem- en Volkskundige Werkgemeenschap De Lage Landen. Ze probeerde via bemiddeling van Jan de Vries en Dirk Jan van der Ven ook de uit Brabantia-Nostra-boezem voortgekomen Werkgemeenschap voor Brabantse Heemkunde voor haar karretje te spannen, maar deze poging mislukte.⁸⁰ De taakverdeling duidt op regionalistische sentimenten gebaseerd op de Fries-Saksisch-Frankische stamgedachte. De Duitse bezetters achtten regionaal separatisme bruikbaar voor hun doeleinden, met name in verband met het opheffen van Nederlands oostgrens. Binnen het Friese regionalisme ontstond bijvoorbeeld een sterk anti-Hollandse Saksisch-Friese geschiedbeschouwing. Sommige auteurs stelden dat Saksen en Friezen, onder andere op grond van hun volkskarakter, meer bij het Duitse rijk dan bij Holland hoorden. Er waren er die het bestaan van één Nederlands volkskarakter ontkenden, onder wie de Friese NSNAP'er Taido Tjapkema.

79

Zie Zondergeld 1978, 334-352, 385.

80

Vgl. Van Oudheusden 1990, 294-296.

Hij meende dat Friezen het meeste 'Noordse bloed' hadden, Saksen iets minder, maar Franken erg weinig – die waren door 'alpiene' invloeden verbasterd; qua volkskarakter had de 'ordelijke, vasthoudende en ingekeerde Fries of Saks' weinig gemeen met de 'tuchteloze, kwebbelige en buigzame Frank'.⁸¹ Juist het regionalisme binnen de Volksche Werkgemeenschap leidde echter tot centrifugale tendensen, waardoor de organisatie uiteindelijk weinig impact had.⁸²

De productieve Dirk Jan van der Ven maakte in zijn boek *De Heemliefde van het Nederlandsche volk* een rondgang door de wereld van gewestelijke folklore.⁸³ Ofschoon hij zich daarover nergens expliciet uitliet, is duidelijk dat hij allerminst afwijzend stond tegenover het nationaal-socialistisch gedachtegoed. Vaak en instemmend refereerde hij aan publicaties van uitgesproken nazi-volkskundigen zoals Nico de Haas, J.C. Nachenius en S.J. van der Molen, terwijl hij bovendien vond dat de Volksche Werkgemeenschap en tijdschriften als *Volksche Wacht* en *Hammer* belangrijk werk afleverden. Ook naar taalgebruik en intentie was zijn boek sterk beïnvloed door 'volkse' ideeën. Hij betichtte de onder invloed van het socialisme internationalistisch georiënteerde Nederlanders ervan afwijzend te staan jegens 'alles, wat bond aan ras en bodem', terwijl burgerlijke intellectuelen 'op nationalen en esthetischen grondslag de kennis van ons land trachtten te bevorderen en de schoonheid daarvan te behouden, maar elke waarachtige volksche instelling misten'.⁸⁴ Zo verweet Van der Ven de Bond Heemschut en andere 'nationale' organisaties dat ze te veel grootstedelijk waren, en 'meer naar staatsburgerlijke dan naar volksche principes' werden geleid.⁸⁵ Kennelijk was hij rancunes jegens zulke organisaties gaan koesteren, want in de jaren twintig en dertig stak hij daarover zoals we hebben gezien nog meermalen de loftrampet. Van der Ven benadrukte 'den innigen samenhang tusschen de beoefening der heemkunde en de bevordering van het nationale bewustzijn in niet-chauvinistischen zin en gegrondvest op een zoo objectief mogelijk verworven kennis van ons land en volk'.⁸⁶ Staatsgrenzen trokken daarbij in zijn optiek kunstmatige scheidslijnen tussen streken die qua taal en cultuur veel gemeenschappelijks bezaten; er bestond zowel met Duitsland als met België 'volksverbondenheid'. 'Nederland', zo ging hij voort, 'vormt door zijn geographische ligging, zijn geschiedenis, zijn ras en zijn cultuur als het ware een delta-gebied van Germanië'.⁸⁷

81

Geciteerd in Schöffer 1978, 111.

82

Vgl. In 't Veld 1976, 269 e.v.; Schöffer 1978, 111-112; Van der Schaaf 1986, 101. Zie voor de houding van leiders van de Friese Beweging gedurende de bezettingstijd vooral het gedetailleerde proefschrift van Zondergeld 1978, 286-443; wie het Fries machtig is kan ook terecht bij Van der Schaaf 1977. Frieswijk stelt 'dat de mythe van de oude, edele en vrije Friese stam, de mythe van wat men zou kunnen noemen de uitverkorenheid der Friezen, in de jaren 1940-1945 is bezwaken onder de onfrisste last van de bloed-en-bodem-theorieën van het nationaal-socialisme'; Frieswijk 1994, 231. Uit Zondergelds dissertatie rijst een iets genuanceerder beeld op. De meeste Friese regionalisten, die naar het voorbeeld van de Nederlandse Unie een triumviraat als leiding kregen, verbraken hun banden met de Duitse bezetters tamelijk snel. Zie Zondergeld 1987, 25; 1992, 264; vgl. ook Van der Schaaf 1986. Ook het Limburgse regionalisme bleef niet geheel van nazi-invloeden verschoond, al was het maar in het taalgebruik. Zo geloofde de regionalist en volkskundige Winand Roukens vast in het bestaan van 'raskarakters' en 'psychische rasverschillen' en rept hij over 'de Germaansche volks-gemeenschap'. Zie Roukens 1941a, 1941b. Maar Roukens was te zeer een epigoon van Schrijnen om geheel voor het Germaanse gedachtegoed te vallen. Hij werd tijdens de bezetting zelfs als leraar ontslagen vanwege zijn 'ondermijnende activiteiten en provocerende Oranjegezindheid'. Zie Van der Kooi 1994, 332.

83

Van der Ven 1943 [1941].

84

Ibidem, 6.

85

Ibidem, 206.

86

Ibidem, 175.

87

Ibidem, 182.

Hoewel verhuld, maakte Van der Ven hier de weg vrij voor Duitse nazistische interpretaties die aanspraken op Nederlands grondgebied krachtens etnische en culturele overeenkomsten wilden legitimeren.

Ofschoon Van der Ven reeds in de jaren na de Eerste Wereldoorlog meende dat er sprake was van een 'in alle tijden in het diepste wezen gelijkblijvende volkskracht', wees hij 'starre behoudzucht' expliciet af en nam hij het met zoiets als 'folkloristische authenticiteit' niet erg nauw. We hebben hiervoor al gezien dat het uit de context lichten van folklore ten behoeve van het Vaderlandsch Historisch Volksfeest Van der Ven op kritiek van enkele vakgenoten zoals Schrijnen en Meertens kwam te staan. Bij die kritiek sloot zich ook een nationaal-socialist aan: Nico de Haas, die Van der Ven vanwege diens 'verkitsching' van folklore uit commerciële overwegingen gispte. Deze 'ont-aarding' was in De Haas' ogen strijdig met de 'volkse gedachte', waarin folkloristen een belangrijke taak was toegedicht in de vorming van een 'volkse levensgemeenschap'. Maar daartoe zouden zij zélf het goede – 'volkse' – voorbeeld dienen te geven: 'Hier staan', zo schreef De Haas, 'de oude en de nieuwe geest wel het duidelijkst tegenover elkaar. De oude geest van het folklorisme wilde "objectief" zijn, wilde waarnemen, verzamelen, ordenen, vergelijken en conserveren. De nieuwe geest in de volkskunde wil bewustwording, wil zin geven, wil meelevens en beleven, wil den weg effenen naar de toekomst en voorbereiden wat nieuw groeien kan.'⁸⁸ Ondanks zijn – tenminste naar taalgebruik – aan de veranderde tijden aangepaste standpunten, kreeg Van der Ven uit nationaal-socialistische kring kritiek te verduren. Dit verhinderde hem echter niet om de ingeslagen weg, waarschijnlijk mede uit opportunisme, verder te bewandelen.

De nationaal-socialistische sympathieën van Van der Ven en zijn eega Elise van der Ven-ten Bensel blijken vrij openlijk uit hun boek *De Volksdans in Nederland*. Zij beschouwden de volksdans 'als bindende factor en als uiting van volksverbondenheid'.⁸⁹ Hierin stonden zij allerminst alleen: ook jeugdbewegingen als Heemvaart en AJC schreven deze functie en betekenis aan de volksdans toe. Maar waar deze vooral de praktische bruikbaarheid van volksdansen ter versteviging van het eigen levensbeschouwelijke verband benadrukten, gold voor volkskundigen als het echtpaar Van der Ven de folkloristische 'oorsprong' ervan als een belangrijk onderscheidend criterium.⁹⁰ Het

88

De Haas 1941, 3. Met dank aan Barbara Henkes, die mij op dit artikel attendeerde.

89

Van der Ven-ten Bensel en Van der Ven 1942, 7.

90

Vgl. Van Ginkel 1997.

echtpaar Van der Ven beschouwde de activiteiten van deze 'extremistische jongerenorganisaties', zoals het duo Heemvaart en AJC inmiddels aanduidde, als een vervalsend middel om het uit de plattelandscontext weggerukte culturele erfgoed 'geschikt te maken voor stadsche jeugdkringen'.⁹¹ In hun ogen was het daarbij verderfelijk dat er 'rooie', 'roomschen' en 'christelijken' varianten van de volksdansen kwamen, waarin zij een aantasting van 'een ongesplitste volkscultuur' zagen en die zij als 'kitsch' beschouwden.⁹² Zij vonden dat 'de ware volksdans overal een uiting was van gemeenschapsleven en dat zij alleen in een sfeer van volksverbondenheid en sibbecultuur kan bloeien'.⁹³ Om diezelfde reden hekelden zij het voor internationale fora presenteren van de Scheveningse of Volendamse klederdracht als de nationale dracht.⁹⁴ De Van der Vens waren op zoek naar 'eeuwige waarden' waarvan ze meenden dat die in het volk – in casu de plattelandsbevolking – scholen. In hun optiek betekende alle vooruitgang culturele nivellering en dus achteruitgang. Vanuit dit perspectief hadden zij aan functioneel folklorisme of verzonnen tradities, die alleen om hun nuttigheidswaarde waren ingevoerd, een grondige hekel. Deze folkloristen wilden teruggrijpen op wat zij als 'bron', als 'oorsprong' van cultuuruitingen beschouwden. Zij projecteerden die oorsprong in een tijd vóór de kerstening van de Nederlandse samenleving, in een 'oer-oude', 'heidense', 'Germaanse' voor-tijd. Deze conceptie maakte hen bijzonder vatbaar voor nationaal-socialistisch gedachtegoed, waarin de Germaanse symboliek zo'n belangrijke rol speelde.⁹⁵

De Van der Vens meenden in onder andere volkslied en volksdans een bewijsplaats voor de Germaanse stamverwantschap tussen Nederland en Duitsland gevonden te hebben. Vooral de Heemvaart-ideoloog en volksdansspecialist Jop Pollmann moest het in de nationaal-socialistische visie ontgelden, omdat hij op de stamverwantschap had gewezen, maar de Nederlandse eigenheid veel wezenlijker achtte. Meer nog dan sommige onderzoekers van het nationale volkslied lijken onderzoekers van het regionale volkslied en de regionale volkscultuur zich in een nationaal-socialistische context te hebben thuis gevoeld. Zo betreurde de nationaal-socialist Barend Veurman de teloorgang van het regionaal-eigene in volksliederen, de opkomst van de vervlakkende internationale jazz- en klankfilmdeunen en nationale cabaret- en radiosongs: 'Het sterven van onze laatste oude liederen hebben ze helpen verhaas-

⁹¹ Van der Ven-ten Bensel en Van der Ven 1942, 308.

⁹² Ibidem, 7, 309-310.

⁹³ Ibidem, 309.

⁹⁴ Ibidem, 311-312.

⁹⁵ Elise van der Ven-ten Bensel repte in een bio- en bibliografisch werkje over haar echtgenoot met geen woord over deze sympathieën. Sterker nog: ze vermeldde slechts dat hij nooit is benaderd om zich voor de Kultuurkamer te melden en spoedig na de oorlog een perskaart kreeg. Zie Van der Ven-ten Bensel 1978. Kennelijk diende deze vermelding twijfelaars ervan te overtuigen dat Van der Ven (en bij uitbreiding zijn biografe-cum-echtgenote) in de oorlog niet 'fout' was. Hun houding was echter bepaald meegaand. Compleet is haar bibliografische overzicht bovendien niet; de meeste publicaties in nazi-periodieken blijven onvermeld.

ten. Maar met het overal doordringen van de moderne, internationale "beschaving" – voorloopig gewoonlijk slechts een afschaving van al het volkseigene, karakteristieke – waren die toch al ten doode opgeschreven.⁹⁶ Ook Tjaard de Haan en Sytze Jan van der Molen kunnen in dit verband worden genoemd. Het opvallende is dat antifascistische jeugdidealist en collaborerende folkloristen dezelfde cultuuruitingen voor verschillende doeleinden gebruikten. Waar het ene deel van de volksdansherstelbeweging volksdansen en volksliedjes aangreep als bewijsplaatsen van Nederlanderschap, gebruikte het andere deel diezelfde dansen en liedjes ter ondersteuning van een mystieke Germaanse gemeenschapscultus.⁹⁷ Eens te meer een bewijs dat men niet, zoals Jan de Vries meende, via cultuuruitingen tot 'de kern van het volkswezen' kan doordringen.

De Vries was echter allerm minst de enige auteur die deze mening huldigde. Er zijn myriaden van geschriften waarin materiële cultuurvormen en andere cultuuruitingen werden gezien als 'spiegels' van het 'volkskarakter'. Zulke cultuuruitingen en de mentale werelden die ze 'weerspiegelden' bleken voor meerdere uitleg vatbaar en voor divers gebruik door uiteenlopende groeperingen te kunnen worden toegeëigend. Afhankelijk van de ideologische denkbeelden van de auteurs kon er een 'Germaanse' of juist een 'Nederlandse', een 'Grootnederlandse' of een 'Brabantse', een 'protestantse' of een 'katholieke' 'geest' in worden gepercipieerd. Zo bleek Rembrandt als '*master symbol* van Nederlandse cultuur' door de Duitsers 'geannexeerd te kunnen worden ter wille van het streven de Nederlandse natie op te laten gaan in een nieuw verband'.⁹⁸ Datzelfde gold *mutatis mutandis* voor volkscultuur.

Er waren echter ook critici van de idee dat een volkskarakter uit cultuuruitingen herleid kon worden. Een van hen, de Vlaming Joseph Aerts, werd in het tijdschrift *Volkskunde* uitgebreid en instemmend geciteerd door de Vlaamse redacteur Maurits de Meyer.⁹⁹ Aerts had onder het pseudoniem Albert Westerlinck gereageerd op een essay van de flamingant en Groot-Nederlander Wies Moens, *Nederlandsche letterkunde van volksch standpunt gezien*, een essay waarin de thematiek van een statisch volkskarakter centraal stond.¹⁰⁰ Westerlinck hekelde Moens' 'exclusief-volksch standpunt' en had felle kritiek op diens psychologische en karakterologische beschouwing: 'Daar waar ze den inventaris wenscht op te maken van generische particulariteiten, die groepen van individus (volkeren, rassen, enz.)

⁹⁶
Geciteerd in Vos 1993, 343.

⁹⁷
Vgl. Vos 1993, 317.

⁹⁸
Bruin 1994, 840.

⁹⁹
De Meyer 1942.

¹⁰⁰
Westerlinck z.j.; Moens 1938.

gemeen zijn, schijnt zij met artificieuse gegevens te werken en lijkt haar resultaat een imaginitieve constructie.¹⁰¹ Hij stelde dat voor zulke studies de wetenschappelijke grondslag ontbrak en dat ze vaak tot cirkelredeneringen of *petitio principii* leidden. Westerlinck vestigde de aandacht op het dynamische element: 'De typisch-geestelijke trekken van een volk, de overheersende tendenzen zijner kultuur stellen voor ons geen ééns en voorgoed vaststaande waarde voor. Integendeel, die factoren zijn, meenen wij, aan ontwikkeling en evolutie onderworpen, welke met de langzame vorming van het nationaliteitsbewustzijn en de geheele, complexe cultuurontwikkeling samengaan.'¹⁰² Hij wees voorts op de beïnvloeding door en wisselwerking met andere cultuursferen en voegde daaraan toe: 'De historische vormen en gestalten, waarin zich het karakter van een volk openbaart, zijn, onder wisseling van omstandigheden en levensvoorwaarden in den loop van den tijd, *aan oneindige wisseling en modificatie onderworpen. Nooit kristalliseert zich het leven van een volk tot een absoluut-zuivere, durende, typische gestalte.*'¹⁰³

Het zou nog decennien duren voordat opvattingen, zoals door Westerlinck alias Aerts geformuleerd, in de volkskunde – en trouwens ook in andere historische en sociaal-culturele wetenschappen – gemeengoed zouden worden. Met zijn open en dynamische conceptie van immateriële cultuur, zijn argwanende houding jegens generieke bijzonderheden of eigenheden, die hij als 'imaginitieve constructies' wenste te beschouwen, leek de man een deconstructivist *avant la lettre*. Wat betreft de dynamische blik op cultuur vertonen zijn ideeën enige verwantschap met standpunten die Jan de Vries al eerder naar voren had gebracht, wellicht reden waarom laatstgenoemde niet zijn redactionele veto over De Meyers samenvattende beschouwing van Westerlincks boek uitsprak. Doch de volkskundige De Vries raakte het door hemzelf in het interbellum uitgezette spoor tijdens de oorlogsjaren steeds meer bijster.

De illusie van het eeuwig onveranderlijke

Toen het onder De Vries' leiding samengestelde *Volk van Nederland*, na een ongewijzigde herdruk in 1938, in 1943 opnieuw maar nu in een herziene editie werd uitgebracht, bleek een aantal auteurs vervangen. Sytze Jan van der Molen had de plaats ingenomen van de Vlaming Clemens

101
Westerlinck z.j., 260.

102
Ibidem, 263.

103
Ibidem, 266, cursivering in origineel.

Tréfois, Elise van der Ven-ten Bensel die van L. Couturier en de joodse auteur Jacob Witsen Elias had zijn plaats moeten afstaan aan Gerda Schaap. Deze nieuwe contribuanten hadden zich toentertijd reeds aangesloten bij nationaal-socialistische organisaties in Nederland en stelden hun wetenschappelijke werk in dienst daarvan.¹⁰⁴ Dit blijkt het duidelijkst uit de bijdrage over volks- en ambachtkunst van Gerda Schaap, die met regelmaat begrippen als 'Noordsch', 'Noordras', 'sibbe' en 'volksche gedachte' liet vallen. Ook grossierde zij in geschriften voor *Hamer*. In haar artikel voor de bundel verheerlijkte zij de 'oeroude overleveringswereld (...) op het platteland', en hekelde zij de 'chaos der steden' met hun 'boekenwijsheid en internationale geestesgoederen'. Stedelijke producten waren haars inziens een bron van corruptie voor de volkskunst van het platteland. De 'wortels onzer boerenkunst', zo betoogde zij,

*reikten (...) in een oeroud verleden, in den tijd dat de Noordras-mensch boer werd (...) Dit is tevens de tijd van de Germaansche volkswording en zoo is de oereigen wereldbeschouwing van den Germaanschen mensch die van den boer. Zijn wereldbeeld is natuurverbonden en organisch geordend en een weerspiegeling van de heilige levensorde, zooals de boer, in zijn afhankelijkheid van den jaarloop, die moest ervaren.*¹⁰⁵

Via zinnebeeldige volkskunst meende zij op deze 'oeroude', Germaanse oorsprong vat te kunnen krijgen. Aan het slot van haar stuk stelde zij: 'Wij kunnen (...) slechts wenschen, dat heel de moderne techniek, dat radio, film, rationalisatie en mechanisatie door een wijze en *volksverbonden overheid* dusdanig worden beheerd, dat zij zoo-veel mogelijk bijdragen tot het ontstaan van een organische en harmonische volksgemeenschap naar Germaanschen aard.'¹⁰⁶ Onder het heersende bewind was Schaaps wens al in vervulling aan het gaan.

Antimodernistische retoriek was ook kenmerkend voor de heemkunde. Zoals Barend Veurman uiteenzette:

De heemkunde is een bewuste reactie tegen de moderne internationale beschaving, die men juister afschaving zou kunnen noemen; zij gaat in tegen de tendenz om een eenheids-, een confectiemensch aan te kweeken, op gevaar af van door hen, die door onnadenkendheid in de ontworteling, in de amerikanisering iets onvermijdelijks of zelfs iets begeerlijks zien, als een liefheb-

104

Het is in dit verband opmerkelijk dat Cieraad, die toch de derde gewijzigde druk van *Volk van Nederland* uit 1943 heeft geraadpleegd, Jan Waterinks bijdrage aan de bundel beschouwt als 'een verzet tegen de Duitse bezetting, gebaseerd op een verschil in volkskarakter'. Zie Cieraad 1988, 75. Dit is pertinent onjuist, alleen al omdat Waterinks artikel ook in de eerste druk van het boek verscheen en in 1937 was er, zoals men weet, van bezetting nog geen sprake. Bovendien waarschuwde Waterink, wiens stuk in de derde druk ongewijzigd werd opgenomen, weliswaar dat het Nederlandse volk zich niet 'naar vreemd model' moest laten omvormen, maar hij bedoelde daar *niet* het fascisme of nationaal-socialisme mee, doch het stedelijk kosmopolitisme. Onmiddellijk na zijn waarschuwing volgt namelijk de volgende passage: 'De kultuur der groote stad vormt stellig een bedreiging ook voor ons volkskarakter. Naarmate de bioscoop en de moderne krant meer invloed verkrijgen, loopt ook dat volkskarakter meer gevaar.' Zie Waterink 1937, 40. Overigens zijn er tijdens de Tweede Wereldoorlog wel degelijk volkskarakterstudies verschenen die door hun nadruk op Nederlands eigenheid als een vorm van geestelijk verzet tegen de Duitse bezetters beschouwd kunnen worden. Vgl. Van Ginkel (ter perse). Over de activiteiten en ideeën van Van der Molen, Van der Ven-ten Bensel en haar echtgenoot tijdens de oorlog, zie Vos 1993, 191, 251, 315-324; Zondergeld 1978, *passim*; over die van De Vries, zie Dekker 1994 en Van Hees en De Schepper 1995, 121-125. Waarom Clemens Tréfois als auteur in de bundel was vervangen is onduidelijk; hij speelde een leidende rol in de Vlaamse uitgave van *Hamer*, en was derhalve ook het nationaal-socialistische gedachtegoed toegegaan. Over de betrokkenheid van Nederlandse ss'ers bij de Vlaamse en later ook Duitse (!) uitgave van *Hamer*, zie In 't Veld 1976, 281-282.

105

Schaap 1943, 310.

106

Ibidem, 330, cursivering RuG.

*berij te worden beschouwd van lieden, 'die niet met hun tijd meegaan'. Inderdaad, wij, heemkundemensen, beschouwen de moderne steden met hun menschenpakhuizen en hun grauwe steenwoestenijen niet als graadmeter van onze kultuur.*¹⁰⁷

In zijn organicistische opvatting lag de 'worteling' van mensen in het 'heem'. Juist het moderniseringsproces dat in de negentiende en twintigste eeuw – 'een tijdperk van wansmaak' – had plaatsgevonden, betekende in Veurmans ogen dat mensen uit hun oude banden waren losgeslagen. Daarbij was de "eeuw van vooruitgang" (...) er één van het ergste barbarisme tegenover de schoonheid van stad en land'.¹⁰⁸

Het romantisch-nostalgische beeld van het plattelandsleven dat sommige volkskundigen creëerden, was een dankbaar object voor nazi-propaganda, waarbij antisemitisme – joden werden als corrumperend element gezien – een rol speelde. Doel van de bezetters waren indoctrinatie en het rijp maken voor de *Anschluss*, waarbij men collaborerende volkskundigen als Van der Molen, De Haas en Schaap en opportunisten als de Van der Vens goed kon gebruiken om culturele overeenkomsten aan te tonen – bijvoorbeeld van Friese en Saksische boerenhoven met die in Westfalen en Oostfriesland.¹⁰⁹ Zulke overeenkomsten vormden 'bewijsplaatsen' voor de Germaanse oorsprong ervan, waarmee de Duitse nazi's hun aanspraken op Nederlands grondgebied probeerden te rechtvaardigen. Nationaal-socialistische folkloristen, heemkundigen, archeologen, ras-theoretici en sibbekundigen geloofden in een voortbestaan van een Germaans volkskarakter en Germaanse ras-eigenschappen vanaf een Germaanse voortijd. Zij – en tot deze lieden hoorde ook Hans de Vries, een zoon van Jan de Vries – meenden dat er een diepe culturele verbondenheid in het Germanendom bestond en poogden op allerlei wijzen de Germaanse oorsprong van het Nederlandse volk aan te tonen.¹¹⁰ De 'Germaanse erfenis' zou bijvoorbeeld blijken uit verschijnselen zoals runen, huismerken en zinnebeelden, 'eeuwig levende teekens' waaraan Nederlandse en Duitse folkloristen een intrinsieke, contextloze betekenis toeschreven. Over zulke symboliek publiceerden zij gretig en wisselden ze met Duitse nazi-collega's als Karl Weigel van gedachten.¹¹¹ In oktober 1941 werd in het Haagse gemeentehuis de door de Volksche Werkgemeenschap ingerichte tentoonstelling *Eeuwig levende teekens* geopend, waar Duitse en Nederlandse nazi-

¹⁰⁷
Veurman 1943, 132.

¹⁰⁸
Ibidem, 133.

¹⁰⁹
Vgl. Zondergeld 1987, 24.

¹¹⁰
Vgl. Schöffer 1978, 113-115, 154, 166.

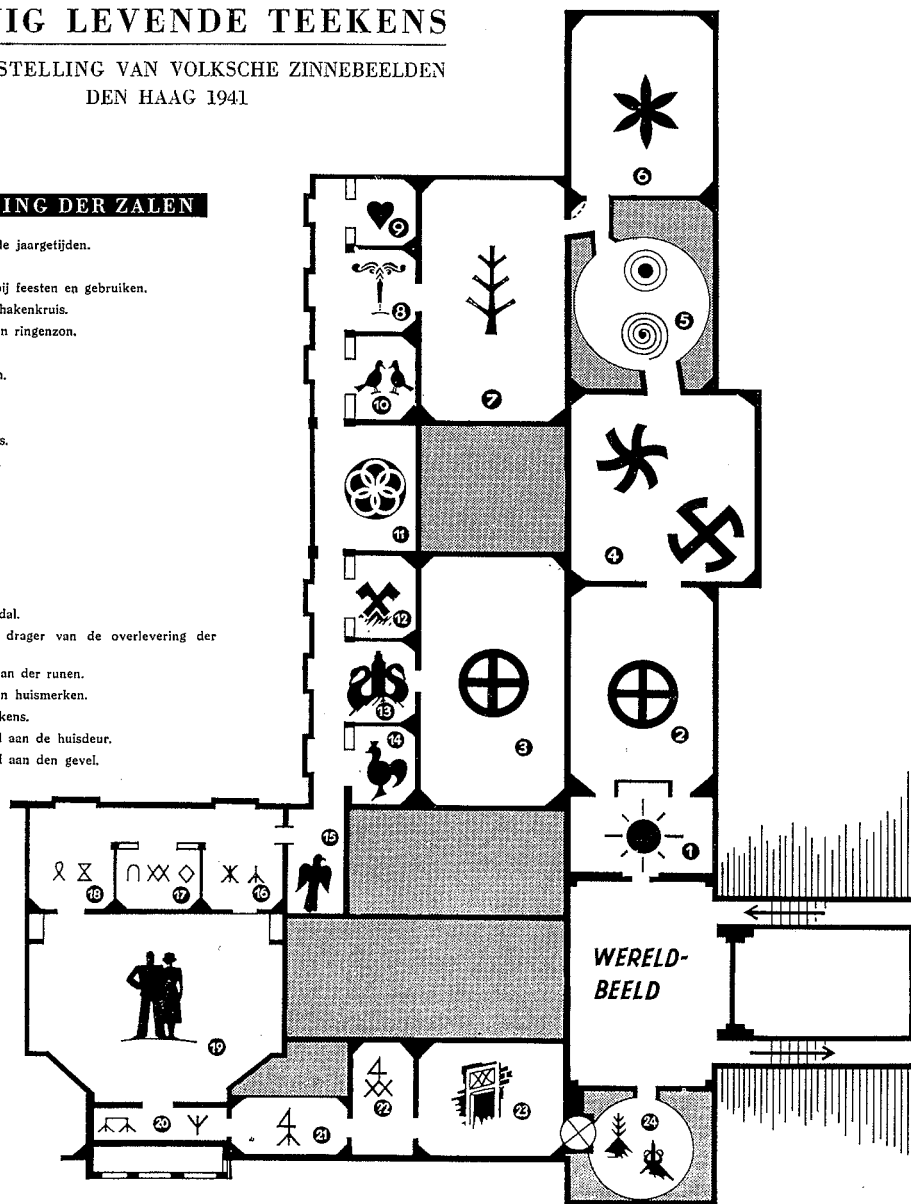
¹¹¹
Vgl. Rooijackers 1997.

EEUWIG LEVENDE TEEKENS

TENTOONSTELLING VAN VOLKSCHE ZINNEBEELDEN
DEN HAAG 1941

INDEELING DER ZALEN

- 1 De zon door de jaargetijden.
- 2 Het radkruis.
- 3 Het radkruis bij feesten en gebruiken.
- 4 Wervelrad en hakenkruis.
- 5 Zonnespiraal en ringenzon.
- 6 De zesster.
- 7 De levensboom.
- 8 De Irminzuil.
- 9 Het hart.
- 10 De twee vogels.
- 11 De heilsknoop.
- 12 Het paard.
- 13 De zwanen.
- 14 De haan.
- 15 De adelaar.
- 16 De runen.
- 17 Ing en ur-rune.
- 18 Dag-rune en odal.
- 19 Ons volk als drager van de overlevering der zinnebeelden.
- 20 Het voortbestaan der runen.
- 21 Sibbeteekens en huismerken.
- 22 De meestersteekens.
- 23 Het zinnebeeld aan de huisdeur.
- 24 Het zinnebeeld aan den gevel.

volkskundigen als Weigel, Plassmann, Nachenius en Kapteyn het woord voerden. Dergelijke propagandistische manifestaties moesten de Nederlandse bevolking van hun Germaanse herkomst doordringen.

Ook taal- en rasverwantschap waren veelbesproken onderwerpen. Collaborerende volkskundigen en andere (pseudo)-wetenschappers kregen van de bezetters dan ook alle ruimte hun ideeën te verkondigen, en waar veel periodieken we-

▲ Inlegvel in het boekje *Eeuwig levende teekens. Tentoonstelling van volksche zinnebeelden Den Haag 1941* (Den Haag: Hamer, 1941).

gens 'papiergebrek' het veld moesten ruimen, gold dat niet voor volkskundige en heemkundige tijdschriften; er verschenen naast bestaande als *Volk en Bodem*, *Het Noorderland*, *Volksche Wacht* en *Hammer* zelfs nieuwe uitgaven, zoals *De Schouw* – het orgaan van de Nederlandsche Kultuurkring, met Tobi Goedewaagen als hoofdredacteur – en *Frankenland*. Sommige werden verlucht met fraaie foto's, kennelijk met het doel een breed lezerspubliek te trekken. Dat gold ook voor de vele boekwerkjes op volkskundig en heemkundig terrein. Er bestonden voorts serieuze plannen vakken als heemkunde, volkskunde en rassenkunde in het curriculum van het lager onderwijs op te nemen. Onder anderen de collaborerende secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, prof. J. van Dam, drong daarop aan. Hij wilde daarmee 'de schatten der Nederlandsche kultuur' verbreiden.

Al meer werd volkskunde onder de nieuwe verhoudingen een cultuurpolitiek instrument. Sommige opportunisten juichten deze ontwikkeling toe en schroomden niet om de kansen die zij daardoor kregen te baat te nemen. Ook de 'volkse' nationaal-socialist Nico de Haas vatte volkscultuur op als 'taak', zoals hij in een artikel omstandig uiteenzette, een taak die vanuit een op 'biologische grondslag' geënte volkskunde uitgevoerd diende te worden.¹¹² De Haas was in de oorlogsjaren redacteur van het blad *Storm-SS* en van *Het Nationale Dagblad*, de NSB-krant. Hij was lid van de NSB en de Nederlandsche SS, waarin hij de rang van *Obersturmführer* verwierf. Net als Jan de Vries, H. Krekel en S.J. van der Molen had hij zitting in de Kultuurkamer.¹¹³ De Haas gruwde van volkskundigen die zich inlieten met het positivistische gedachtegoed van Franse sociologen en antropologen als Comte, Durkheim en Lévy-Bruhl. Voor hem was een gemeenschap 'een irrationeele, organische eenheid, samengebonden door een gemeenschappelijk erfgoed naar lichaam en ziel: een volks- en rasgemeenschap'.¹¹⁴ Waar menigeen in de achterliggende jaren had gelamenteerd over het afkalven van de volkscultuur, had De Haas het licht van de Nieuwe Gemeenschapsmens gezien, en was hij optimistisch over de wisselwerking tussen plattelands- en stadscultuur, waarbij de laatste het echter niet zou kunnen stellen zonder 'de krachtbronnen van het bloedverwante boerendom'.¹¹⁵ Toch zou de overheid sturend moeten optreden en wel middels een 'rasgebonden cultuurpolitiek', waarbij de taak van volkskundigen naast inventariseren en conserveren bestond uit 'het

112

De Haas 1943.

113

Zie In 't Veld 1976, 193, 943.

114

De Haas 1943, 201.

115

Ibidem, 203.

uitwieden van volksvreemd onkruid, het zuiveren van de volksche overleveringswereld van de aan de rasziel vreemde voorstellingen, het uitdelgen van al het zieke en ontaarde en het wegsnoeien van het verwilderde'. Aan volkskundigen was derhalve een belangrijke cultuurpolitieke functie toegedacht. Om de beoogde volksverbondenheid tot stand te brengen en alle volksgenoten deel te laten hebben aan 'de groote heilsgedachte', kon 'een biologisch gefundeerde volkskunde' evenwel niet buiten 'de eenstemmige en bewuste bemoeiingen van de staat en de massa-formaties'.¹¹⁶ De bewoordingen en ideeën kwamen rechtstreeks uit de nazistische koker. Zulke denkbeelden wisten ook serieuze geleerden te bekoren.

De vóór de bezetting respectabele en gerespecteerde professor Jan de Vries leed kennelijk aan amnesie. Zijn eigen aansporingen om de volkskunde op wetenschappelijker grondslag te schoeien en niet als een soort 'relictologie' te beoefenen raakten in 's mans werk geheel op de achtergrond. Steeds meer zette hij zich in om de Duitsers te behagen. In zijn publicaties en radiotoespraken beleed hij zijn sympathie voor het nationaal-socialisme en wees hij op de 'Germaanse afstamming' van Nederlanders. In 1943 werd hij begunstigend lid van de ss. Kon er kort na het begin van de bezetting met enige goede wil nog gedacht worden dat hij het Nederlandse cultuureigene voor verduitsing wilde behoeden, deze gedachte maakte hijzelf in de loop van de bezetting onmogelijk. Zo stelde De Vries in *Het berwonnen verleden* dat het verlies van het Germaans bewustzijn in Nederland had geleid tot de dominantie van twee feitelijk wezensvreemde elementen in de Nederlandse 'beschaving': het christendom en het humanisme.¹¹⁷ Nazi-propagandisten zochten daarom naar elementen in de Nederlandse cultuur die volgens de theorie tot het Germaanse ras hoorden; ze vonden die in lichaamskenmerken en in herinterpretaties van de volkscultuur volgens Germaanse begrippen. De nazi-cultuurpolitiek maakte kunstuitingen dienstbaar aan 'volk en gemeenschap' en de Kultuurkamer kreeg de taak dit beginsel af te dwingen.¹¹⁸

Openlijk werd inmiddels uiting gegeven aan de nazificatie-doelstellingen, ook in de naamgeving van daarop gerichte instanties. Onder voorzitterschap van prof. dr. G.A.S. Snijder, een archeoloog die ss'er en president van de Kultuurraad – voorheen de Nederlandsche Kultuurkring – was geworden, veranderde de Volksche Werkgemeenschap medio 1943 bijvoorbeeld in de Germaansche

116

Ibidem, 204.

117

De Vries 1944, 9.

118

Vgl. Romijn 1992.

Werkgemeenschap Nederland en werd de organisatie geïncorporeerd in *Abnenerbe*. Dat men via het werk van zulke instellingen dacht het Nederlandse volk te kunnen germaniseren, wijst volgens In 't Veld 'op een welhaast ridicule overschatting van alles, wat met *Volkstum* te maken had. Die overschatting lag in de ss-ideologie besloten. Weliswaar was dit volkskundige gebied slechts één van de lijnen, waarlangs de ss werkzaam was, maar het was in ss-ogen een zeer wezenlijke lijn'.¹¹⁹ Het oorlogstijf keerde echter. De Germaansche Werkgemeenschap Nederland werd op 5 september 1944 – Dolle Dinsdag – haastig geliquideerd; het wetenschappelijke materiaal werd naar een *Abnenerbe*-depot in Duitsland overgebracht. Lieden als de overtuigde ss'er De Haas en de *Abnenerbe*-leider in Nederland Schneider verdwenen met de noorderzon.¹²⁰ In diezelfde maand werd De Vries de Nederlandse grond te heet onder de voeten en nam hij met zijn gezin spoor-slags de wijk naar Leipzig.

De Vries' motieven blijven duister; was hij een opportunist? Was hij rancuneus omdat het vakgebied dat hij in de vaart der volkeren wilde opstuwen vóór de oorlog zo weinig erkenning oogstte? Als dit laatste het geval is, is dat tamelijk wrang; de door De Vries in de jaren twintig en dertig geformuleerde ideeën waren tot op zekere hoogte richtinggevend en hadden de volkskunde een stevig fundament kunnen verschaffen. Door de houding van De Vries en andere volkskundigen in de bezettingsjaren – hun vermenging van wetenschap met nazi-(cultuur)politiek – en het gretige gebruik dat Duitse nationaal-socialisten daarvan maakten, is het aanzien van de discipline voor decennien bezoedeld geraakt. Volkskunde zou nog lang een verdachte wetenschap blijven, waarbij vergeten werd dat niet alle volkskundigen tijdens de bezetting een bedenkelijke rol hadden gespeeld.

Slotopmerkingen

De toenemende rationalisatie en uniformering onder invloed van industrialisatie en modernisering en de daarmee gepaard gaande teloorgang van oude verhoudingen, tradities en normen leidden in Nederland, net als in veel andere Europese landen, tot een reactie. De Nederlandse volkscultuur werd bezongen en verheerlijkt en daarmee stilzwijgend boven stedelijke en buitenlandse cultuur-

¹¹⁹

In 't Veld 1976, 276.

¹²⁰

Schneider zou onder de naam Hans Schwerte aan de Technische Universiteit van Aken als germanist carrière maken en het zelfs tot rector magnificus brengen. Eerst na zijn emiritaat werd hij ontmaskerd als voormalig kaderlid van *Abnenerbe*, hetgeen in Duitsland tot veel commotie leidde.

patronen verheven. Aan het woord 'volk' werd dikwijls een emotionele lading gehecht. Begrippen als 'volk' en het voorvoegsel 'volks' werden doorgaans gebruikt in combinatie met bezittelijke voornaamwoorden als 'ons' en 'onze', soms nog uitgebreid met 'eigen'. Vooral volkskundigen, zowel dilettanten als academisch geschoolden, bezigden in hun geschriften dergelijke concepten, ofschoon ze in andere sociaal-historische wetenschappen zeker niet ontbraken. Ze duiden op een xenofobische houding, een angst voor het vreemde, het onbekende. Aanduidingen als 'eigen' en 'vreemd' wijzen ook op in- en uitsluiting. Met de formulering van wat 'volkseigen' en wat 'volksvreemd' was, kregen zulke termen een steeds bedenkelijker lading. 'Eigen' kwam al meer gelijk te staan aan 'zuiver', 'vreemd' aan 'bezoedeling' en 'besmetting'. Er was sprake van cultuurabsolutisme: een notie van gelijkwaardigheid van culturen, van cultuurrelativisme, ontbrak nagenoeg. De cultuuropvattingen waren bovendien gesloten en statisch, benadrukten sterk continuïteit.

In de ogen van cultuurnationalistische folkloristen waren de dreigingen reeds over de staatsgrenzen heen binnengeslopen. Aan de massa werd door deze intellectuelen cultuur ontzegd: zij beschouwden haar als 'cultuurloos'. De massacultuur was in hun ogen dan ook inhoudsloos. Bij de kosmopolitische burgerij zou tegelijkertijd sprake zijn van een grenzeloze 'al-' of 'schijnbeschaving', losgekoppeld van het (nationale) gemeenschapsleven. In de nostalgische antimodernistische reactie werd het plattelandleven als model van en voor de zuivere nationale aard verheerlijkt; een wending naar een gemystificeerd verleden als wenk voor de toekomst. De cultuurpessimisten wilden met hun op de volkscultuur geënte gemeenschapsideaal tussen deze Scylla van 'cultuurloosheid' en Charybdis van 'schijn-' of 'albeschaving' door laveren. In hun nostalgiserend en idealiserend perspectief dichtten zij aan het als harmonieus opgevatte rurale gemeenschapsleven, en vooral ook aan de daarin naar hun mening deels nog voortlevende 'oorspronkelijke' volkscultuur, een curatieve kracht toe, een medicijn tegen de ontworteling en vervreemding van de moderne samenleving. Volkscultuur werkte in de ogen van cultuurpessimisten gemeenschapsbevorderend en integrerend, massacultuur en kosmopolitische cultuur liepen daarentegen uit op vervlakking en ontbinding. In volkscultuur zagen zij een middel om het modernisme te bestrijden en 'organische' bindingen te herstellen. Gevoed

door moderniseringsangst verbreidden de pessimisten hun normatieve cultuuridealen, waarbij zij hun pessimisme omzetten in optimisme. Zij geloofden namelijk in 'culturele maakbaarheid', in de mogelijkheid van culturele kolonisering van 'de massa' via een instrumenteel gebruik van volkscultuur. Deze utilitaire cultuuropvatting werd in heel verschillende, elkaar soms bestrijdende, cultuurpolitieke stromingen gehuldigd. Ook de gebezigde terminologie en metaforiek vertoonden over een breed politiek en ideologisch spectrum overeenkomsten. Maar slechts een deel van de volkskundigen beschouwde hun vak als toegepaste wetenschap en wilden aan hun ideeën consequenties voor politiek handelen verbinden.

Met het voordeel van de terugblik is het eenvoudig om de cultuurpolitieke ideologen als regressief of reactionair te bestempelen. Dat is echter een te eenvoudige etikettering. Zij beseften namelijk terdege dat het moderniseringsproces zich niet zou laten tegenhouden. Wat zij vooral wilden was dat de ermee gepaard gaande veranderingen op een beheerste wijze zouden plaatsvinden en niet tot een algehele maatschappelijke ontwrichting zouden leiden. Juist hun teruggrijpen op een verleden volkscultuur om vermeende uitwassen van modernisering te dempen maakte hen representanten van wat wel 'rückwärtsgewandte Fortschrittlichkeit' is genoemd.¹²¹ Zulke cultuurnationalisten 'act as moral innovators and are a recurring force, regularly chrySTALLIZING at times of crisis generated by the modernisation process with the aim of providing alternative models of progress'.¹²² Wat intellectuele elites in hun beschouwingen eerst en vooral deden, zij het ten dele wellicht onbewust, was een visie poneren op hoe zij zich een nationale eigenheid dachten en wensten en welke aldus door hen verzonnen eigenheid zij wilden propageren. Ergo: hun gedachtegoed kwam in veel gevallen neer op een cultuurpolitiek program waarin zij een door hen vurig gewenste geestelijke beschaving projecteerden. De oriëntatie op een verleden volkscultuur was niet louter een nostalgische en geïdealiseerde, maar fictieve constructie van een gemeenschap waar hechte bindingen overheersten, doch vormde tegelijkertijd een utopische visie op een toekomstige, harmonieuze samenleving.¹²³ Zij huldigden een verlichtingsideaal met een retrospectief tintje, dat benoemd zou kunnen worden als nostalgisch dynamisme. Deze eclectisch toegeëigende en getransformeerde volkscultuur werd door de culturele en levensbeschouwelijke elites, die

¹²¹
Vgl. Klueting 1991.

¹²²
Hutchinson 1992, 101.

¹²³
Vgl. Löfgren 1987, 80.

zich overwegend op de lagere klassen richtten, als een effectiever bindmiddel gezien dan een universele *high culture*. Er bestaat in dit opzicht evenwel een paradoxale relatie tussen cultuurnationalisme en modernisering; de sentimentalisering van een volkscultuur die men nieuw leven in wil blazen heeft als eindresultaat niet musealisering, maar juist de schepping van een nieuwe *high culture* waarin een inheems idioom wordt gebruikt.¹²⁴

Voor sommige cultuurnationalistische volkskundigen werd de 'oorsprong' van volkscultuur echter een steeds belangrijker element in hun beschouwingen. Zij waren op zoek naar 'eeuwige waarden' waarvan ze meenden dat die in het volk – in casu de plattelandsbevolking – scholen. In hun nostalgiserend wereldbeeld betekende alle vooruitgang culturele nivellering en dus achteruitgang. Vanuit dit perspectief hadden zij aan functioneel folklorisme of verzonnen tradities, die alleen om hun nuttigheidswaarde waren ingevoerd, een grondige hekel. Deze folkloristen en heemkundigen wilden teruggrijpen op wat zij als 'bron', als 'oorsprong' van cultuuruitingen beschouwden. Zij projecteerden die oorsprong in een tijd vóór de kerstening van de Nederlandse samenleving, in een 'oer-oude', 'heidense', 'Germaanse' voortijd. Deze conceptie maakte hen bijzonder vatbaar voor nationaal-socialistisch gedachtegoed, waarin de Germaanse symboliek zo'n belangrijke rol speelde. Door de kansen die de bezettingsmacht hun bood, stelden zij hun werk steeds meer in dienst van een mystieke Germaanse gemeenschapscultus. Het volkse nazigedachtegoed werd door hen intellectueel ondersteut en gelegitimeerd. Het niet aflatende speurwerk naar wezenheden, essenties van Nederlandsheid – of juist naar Dietsheid dan wel Duitsheid van Nederlanders –, mondde onveranderlijk uit in de schepping van ongefundeerde *petitio principii*. Men vond wat men zocht, stelde dat voor als de kern van een eigenheid en propageerde vervolgens een bewustwording en verdieping van zulke vermeend basale cultuurkarakteristieken. Slechts een enkeling – in casu Albert Westerlinck, alias Joseph Aerts – had oog voor het gekunstelde van zulke 'imaginitieve constructies' en benadrukte het open en dynamische karakter van culturen. Hij was echter een roepende in de woestijn.

Collaborerende volkskundigen droegen bij aan de illusie van het eeuwig onveranderlijke, verwijzend naar de 'eeuwige tekens' uit een nevelig Germaans bronnenland. De 'ander' werd door hen niet buiten de staatsgrenzen

¹²⁴
Gellner 1983, 57-61.

gezocht, maar erbinnen. Uit de pompeuze en ondoordringelijke geschriften van Nederlandse ss-ideologen als De Haas bleek één ding zonneklaar: zij wilden wie zij op grond van 'ras' of andere, niet met een 'zuiver' Germanendom strokende criteria als 'volksvreemde elementen' zagen, radicaal elimineren. De duistere en macabere zijden van het scherp afbakenen van 'eigenheid' werd door hun denkbeelden en handelen maar al te duidelijk. Wie denkt in termen van 'volksvreemd' en 'volkseigen' en de scheidslijn daartussen haarfijn wil trekken, 'puur' wil houden, vervalt al snel in een excessief in- en uitsluiten. Deze ordeningsdrift ten aanzien van als 'gevaarlijk' beschouwde grensgebieden en grensfiguren leidt tot een verabsolutering die geen enkel relativisme duldt. Wanneer ze verbonden wordt met cultuurpolitiek en dus politiek handelen, vormt ze de ultieme aberratie van het eigenheidsdenken.

Summary

Illusions of eternal continuity: Folklore and cultural politics in the Netherlands, 1914-1945

During the early decades of the twentieth century, many Dutch intellectuals were cultural pessimists who regretted the demise in the modern era of what they believed to be traditional, 'organic' ties between people. They idealised rural community life and its 'folk culture', and strongly criticised the 'mass culture' they deemed typical of urbanites and the boundless 'cosmopolitan' culture of the bourgeoisie. Folklorists were among those who contributed to this discourse. They were seeking the 'roots' of folk culture, which they usually projected in a pre-Christian and Germanic era. This article deals with their views between 1914 and 1945. It devotes attention to similarities and differences in their viewpoints; ambivalences, contradictions and changes in the work of individual folklorists; and the increasing politicisation of folklore studies (volkskunde) under the influence of national socialism prior to and during World War II. Particularly those folklorists who collaborated with the Nazi regime contributed to the illusion of 'eternal continuity', taking material symbols and cultural expressions as 'evidence' of a German heritage in the Netherlands. They propagandised a folkloristic praxis with the ultimate aim of Germanising the Dutch people.

Literatuur

- Becker, H., *Was will Volkskunde?* (Stuttgart 1934)
- Berg, P.W.J. van den, 'Gemeenschapsvormen op het platteland', in: J. de Vries e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937) 164-208
- Bernet Kempers, A.J., *Vijftig jaar Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem 1962)
- Bruin, K., 'Hoe fout was Rembrandt in de oorlog? Over bezit en gebruik van een cultuursymbool', *De Gids* 137 (1994) 839-852
- Cieraad, I., *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur* (Muiderberg 1988)
- Cuypers, H., en A. Cuypers, *Critiek der Dietsche beweging* (Oisterwijk 1935)
- Dekker, T., 'Inleiding', in: *De volkskundige vragenlijsten 1-58 (1934-1988)* (Amsterdam 1989) 1-27
- Dekker, T., 'Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur. Een mislukt initiatief tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 343-374
- Dekker, T., 'De blik omlaag gericht. Over koerscorrecties in de volkskunde', *Volkskundig Bulletin* 21 (1995) 351-369
- Dow, J.R., en H. Lixfeld, *The nazification of an academic discipline. Folklore in the Third Reich* (Bloomington 1994)
- Frieswijk, J., 'Geschiedschrijving als wapen in "de Fries-nationale strijd" (1915-1945)', *It beaken* 56 (1994) 212-238
- Frijhoff, W., 'Volkskundigen vóór de volkskunde?', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 245-267
- Frijhoff, W., *Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog* (Amsterdam 1997)
- Gellner, E., *Nations and nationalism* (Londen 1983)
- Ginkel, R. van, *Tussen Scylla en Charybdis. Een etnohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932)* (Amsterdam 1993)
- Ginkel, R. van, 'Groen-zwart, Texels in het hart'. *Beschouwingen over een eilandcultuur* (Amsterdam 1995)
- Ginkel, R. van, 'Contra dancing, pro contradans. Cultuurpolitiek en ideologie in Nederland, ca. 1918-1955', *Etnofoor* 10 (1997) 174-207
- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag, ter perse)
- Graft, C.C. van de, 'De folklore als wetenschap', *De Gids* 104 (1940) 36-50
- Greenwood, D.J., 'Culture by the Pound', in: V.

- Smith (ed.), *Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism* (Philadelphia 1989²) 171-185
- Haas, N. de, "Folklore" en volkskunde', *Hamer* 10 (1941) 2-3
- Haas, N. de, 'Volkscultuur als taak', *Groot Nederland* 41 (1943) 193-204
- Hees, P. van, en H. de Schepper, *Tussen cultuur en politiek. Het Algemeen-Nederlands Verbond 1895-1995* (Hilversum 1995)
- Heslinga, M., "Tussen "stammen" en "streken". Uit de voor- en vroege geschiedenis van het Openlucht-museum', *Jaarboek 1996 Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem/Nijmegen 1996) 96-169
- Hobsbawm, E.J., en T. Ranger (ed.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983)
- Hutchinson, J., 'Moral innovators and the politics of regeneration. The distinctive role of cultural nationalists in nation-building', *International Journal of Comparative Sociology* 33 (1992) 101-117
- Jans, J., *Volkscultuur en bouwkunst* (Amsterdam 1938)
- Jong, A. de, 'Van het "traditionele leven" naar het "dagelijks leven"', *Neerlands Volksleven* 33 (1984) 320-330
- Jong, A. de, 'Het openluchtmuseum tussen theater en theorie', *Museumvisie* 16 (1992) 157-161
- Jong, A. de, 'Volkskunde in de open lucht. Musealisering en nationalisering van het platteland 1850-1920', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 290-308
- Klueing, E. (ed.), *Antimodernismus und Reform. Zur Geschichte der deutschen Heimatbewegung* (Darmstadt 1991)
- Knulst, W., 'De voorgeschiedenis van de Nederlandse culturele politiek', in: *Advies cultuurwetgeving. Cultuurbeleid in historisch, beleidsanalytisch en juridisch perspectief* (Rijswijk 1986) 25-104
- Köstlin, K., 'Die Konstruktion des Eigenen', in: C. van der Borgt e.a. (ed.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 31-43
- Kooi, J. van der, 'Folklore - volkskunde - folklorisme', *Volkscultuur* 7 (1990) 69-96
- Kooi, J. van der, 'De volkskunde aan de Nederlandse universiteiten. Een historisch overzicht', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 323-342
- Löfgren, O., 'Deconstructing Swedishness: Culture and Class in Modern Sweden', in: A. Jackson (ed.), *Anthropology at Home* (Londen 1987) 74-94
- Meertens, P.J., 'Status quaestionis', *Volkskunde* N.R. 17 (1958) 125-130
- Meertens, P.J., 'Vijftienvintig jaar Volkskundebureau', *Mededelingen van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen* 11 (1959) 2-12
- Meertens, P.J., 'Jan de Vries', *Volkskunde* 65 (1964) 97-113
- Meertens, P.J., en A. de Vries (ed.), *De Nederlandse volkskarakters* (Kampen 1938)
- Meyer, M. de, 'Over de studie van het volkskarakter', *Volkskunde* 44 (1942) 219-220
- Moens, W., *Nederlandsche letterkunde van volksch standpunt gezien* (Brugge 1938)
- Naumann, H., *Primitive Gemeinschaftskultur. Beiträge zur Volkskunde und Mythologie* (Jena 1929)
- Oudheusden, J.L.G. van, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951* (Tilburg 1990)
- Rasch, J., *Ons Volk. Nederlandsche volkskunde* (Lochem 1940)
- Rasch, J., 'Over de wetenschap der volkskunde', *Nederlandsch Studieblad* 6 (1943) 157-158
- Romein, J., 'Beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter', in: Idem, *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946; oorspr. 1941) 171-200
- Romijn, P., 'De Nederlandse volksgemeenschap in de germaanse levensruimte', *Ex Tempore* 11 (1992) 217-226
- Rooijackers, G., 'De folklore van de wetenschap? Volkscultuur en volkskunde', *Kleio* 33 (1992) 3-13
- Rooijackers, G., 'De ideologie van het heem', in: C. van der Borgt e.a. (ed.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 5-27
- Rooijackers, G., 'De tot vorm gekomen persoonlijkheid van het volk. Volkskunde als cultuurdiagnose', *Volkskundig Bulletin* 23 (1997) 89-105
- Roukens, W., 'Limburg en het Nederlandsch volkskarakter speciaal in het licht der volkscultuur', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 77, 3e série, 22 (1941a) 333-360
- Roukens, W., *Ons Limburgsch Heem. Richtlijnen bij de beoefening der heemkunde* (Lutterade 1941b)
- Schaaf, S.J. van der, *Skiedenis fan de Fryske Beweging* (Ljouwert 1977)
- Schaaf, S.J. van der, 'De Friese Beweging in de bezettingstijd', in: G. Abma e.a. (ed.), *Tussen Goed en Fout* (Franeker 1986) 93-105
- Schaap, G., 'Nederlandsche volks- en ambachtskunst', in: J. de Vries e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1943, 3e gewijzigde druk) 305-331
- Schöffer, I., *Het nationaalsocialistische beeld van de*

- geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie (Utrecht 1978²; oorspr. 1956).
- Schrijnen, J., 'Ter nadere bepaling van wezen en doel der volkskunde', *Volkskunde* 24 (1913) 5-10
- Schrijnen, J., *Nederlandsche volkskunde* (Zutphen 1916)
- Schrijnen, J., *Nederlandsche volkskunde* (Zutphen 1930, 2e herziene druk)
- Schrijnen, J., 'Wat is volkskunde?', *Onze Taaltuin* 2 (1933) 65-72
- Schrijnen, J., 'Groot-Nederland', *Eigen Volk* 10 (1938) 3-8
- Veld, N.C.K.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* ('s-Gravenhage 1976)
- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992)
- Ven, D.J. van der, 'Een blijvend nationaal gedenkteken voor 1913: Het Nederlandsch Openluchtmuseum', *Bouwkunst* 4 (1912) 147-192
- Ven, D.J. van der, *Ken ons land en heb het lief* (Amsterdam 1919)
- Ven, D.J. van der, *Neerlands volksleven* (Zaltbommel 1920)
- Ven, D.J. van der, 'Methode van onderzoek bij de bestudeering van volksgebruiken', *Mens en Maatschappij* 5 (1929) 272-276
- Ven, D.J. van der, 'De folklore als wetenschap in Nederland', *Mens en Maatschappij* 6 (1930) 457-475
- Ven, D.J. van der, 'Nederlandsche reidansen in hun oorsprong en symboliek', *De Volksdansmare* 7 (1938) 13-29
- Ven, D.J. van der, *De Heemliefde van het Nederlandsche volk* (Naarden 1943²; oorspr. 1941)
- Ven, D.J. van der, *In de bloeiende hof onzer volks-cultuur* (Utrecht z.j.)
- Ven-ten Bensel, E. van der, *Dirk Jan van der Ven 1891-1973. Biografie en bibliografie* (Lunteren 1978)
- Ven-ten Bensel, E. van der, en D.J. van der Ven, *De volksdans in Nederland* (Naarden 1942)
- Veurman, B., 'Wat is en wat wil heemkunde?' *Nederlandsch Studieblad* 6 (1943) 131-133
- Vos, J.L.M., *De spiegel der volksziel. Volksbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum* (Nijmegen 1993)
- Voskuil, J.J., 'Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, of: op de klank van de midwinterhoorn de eeuwigheid in', *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) 1-50
- Voskuil, J.J., 'Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline', *Volkskundig Bulletin* 10 (1984) 50-63
- Vries, J. de, 'Een dringende eisch', *De Gids* 93 (1929a) 84-102
- Vries, J. de, 'De verhouding tusschen folklore en de hoogere cultuur', *Mens en Maatschappij* 5 (1929b) 263-265
- Vries, J. de, 'Recensie van Schrijnens herziene uitgave van Nederlandsche volkskunde, dl. 1', *Mens en Maatschappij* 7 (1931) 380-382
- Vries, J. de, 'Volkskunde en volkenkunde als hulpwetenschappen der godsdienstgeschiedenis', *Mens en Maatschappij* 8 (1932) 452-464
- Vries, J. de, 'Recensie van Schrijnens herziene uitgave van Nederlandsche volkskunde, dl. 2', *Mens en Maatschappij* 9 (1933) 619-621
- Vries, J. de, 'De volkskunde op een keerpunt', *Nederlands Tijdschrift voor Volkskunde* 39 (1934) 3-30
- Vries, J. de, 'Inleiding', in: J. de Vries e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937a) 1-22
- Vries, J. de, 'De samenstelling van ons volk', in: J. de Vries e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937b) 73-94
- Vries, J. de, 'Terugblik en uitzicht', in: J. de Vries e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937c) 404-414
- Vries, J. de, 'Nieuwe wegen in de studie der volkskunde', *Nederlands Tijdschrift voor Volkskunde* 41 (1937d) 3-29.
- Vries, J. de, *Naar een betere toekomst* (Amsterdam 1940)
- Vries, J. de, *De wetenschap der volkskunde* (Amsterdam 1941a)
- Vries, J. de, 'Recensie', *Volkskunde* 1 (1941b) 199-200
- Vries, J. de, 'Inleiding', in: A. Teenstra (ed.), *Nederlandsche volkskunst* (Amsterdam 1941c) 1-13
- Vries, J. de, *Het herwonnen verleden* (Den Haag 1944)
- Vries, J. de, e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937)
- Vries, J. de, e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1943, 3e gewijzigde druk)
- Wagemakers, T., 'Het Vaderlandsch Historisch Volksfeest. Over D.J. van der Ven, massatoerisme en de moderne folklore', *Jaarboek 1996 Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem/ Nijmegen 1996) 170-187
- Waterink, J., 'Het Nederlandsche volkskarakter', in: J. de Vries e.a., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937) 23-40
- Westerlinck, A., *Luister naar die stem: studien en critieken*

(Brugge z.j. [ca. 1942])

Zeijden, A. van der, 'De "wortels" van de volkscultuur. Retorische elementen in het werk van Jos. Schrijnen (1869-1938)', *Volkskundig Bulletin* 21 (1995) 331-350

Zondergeld, G.R., *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden 1978)

Zondergeld, G.R., 'Separatismus und Regionalismus in den Niederlanden seit 1814', in: J.P. Nautz en J.F.E. Bläsing (ed.), *Staatliche Intervention und Gesellschaftliche Freiheit. Staat und Gesellschaft in den Niederlanden und Deutschland im 20. Jahrhundert* (Melsingen 1987) 7-30

Zondergeld, G.R., 'Frysk en frij: de regionale identiteit van Friesland', *Ex Tempore* 11 (1992) 259-265